

БЕОГРАДСКИ ЕСНАФИ У ДЕВЕТНАЕСТОМ ВЕКУ

У првим деценијама деветнаестог века српски трговци и занатлије појединих струка трговине и занатства имали су у Београду и по већим варошима у унутрашњости Србије своје еснафе, организоване углавном по типу турске еснафске организације, установљене још у доба турских освајања и исламизације српских градова. После Другог устанка еснафско уређење је донекле претрпело извесне измене, али је и даље остала строга еснафска хијерархија с правима и широким привилегијама еснафског старешинства и чланства, са скученим правима занатских радника и строгим санкцијама против сваког кршења еснафског реда. Наслеђени еснафски обичаји су поштовани, понегде су мењани према новим приликама, те се није увек осећала потреба да се обичаји писмено утврђују еснафским статутима.

Кнез Милош је, као и у другим стварима, активно учествовао у еснафским пословима. Он је често одлучивао о пријему у еснафско чланство, постављао је еснафске старешине или потврђивао њихов избор, одређивао је висину еснафске таксе, решавао разне жалбе и спорове настале јачањем конкуренције, водио бригу о финансиским пословима еснафа, одређивао наднице појединим занатлијама и занатским радницима, мешао се и у приватне спорове еснафских чланова.¹ Еснафи су тада, поред послова своје струке, имали и друге јавне дужности. Београдским еснафима стављено је у дужност да утврђују и попи-

сјују имовину умрлих странаца, да бирају свога претставника за члана Народног суда и да учествују у избору места за Београдску пијацу.²

Београд као најважнији привредни центар тадашње Србије имао је у то време, 1825 године, двадесет пет еснафа махом старих заната и појединих грана ситне трговине. У ове еснафе спадају: терзиски, бакалски, ковачки, опанчарски, магазициски, папуциски, кујунциски, туфекциски, ћурчиски, болтациски, бојациски, грнчарски, калпакциски, дунђерски, механциски, јогурциски, касапски, баштовански и берберски.³ Најстарији међу њима био је по свој прилици Терзиски еснаф чију је уредбу потврдио кнез Милош 1817 године.⁴ Еснафи су примали у чланство и стране занатлије и трговце, под условом да ови поштују правила и обичаје, желећи на тај начин да их контролишу и спрече нееснафску конкуренцију.⁵

С привредним јачањем Београд је у току наредне деценије стицао све већи број страних и домаћих занатлија који су се учлањивали у старе или оснивали нове еснафе. Већ 1839 године имао је четрдесет еснафа. Од нових еснафа помињу се: лончарски, табачки (кожарски), сајциски, ткачки, тенећециски (лимарски), налбантски (ковачки), дограмациски (столарски), шупарски, чизмарски, фишекциски, асурциски, аласки, ашчиски, пекарски и шпекулантски.⁶

Сви ови еснафи, организовани по старом типу еснафског уређења, нису више

¹ Др Тихомир Ђорђевић, Архивска грађа за занате и еснафе у Србији од Другог устанка до Еснафске уредбе 1847 године, Београд 1925, 83 и даље.

² Исто, 98—99, 105, 107.

³ Исто, 30.

⁴ Исто, 173.

⁵ Државна архива у Београду (у даљим

примедбама: Држ. арх. Београд), Министарство унутрашњих дела (у даљим примедбама: Мин. унутр. дела), 1841, Пф. VI, Рег. No 93, KNo 2390.

⁶ Држ. арх. Београд, Министарство финансија (у даљим примедбама: Мин. финансија), 1839, 201—330, бр. 214, Списак еснафа и свега житеља у вароши и предграђима Београдским.

одговарали тадашњим привредним приликама у земљи. Са друштвеним и економским променама насталим после нестанка турског феудалног поретка, с јачањем унутрашњег тржишта и осетнијим појавама конкуренције, постојећи еснафски поредак изискивао је корениту реформу. Домаћи трговци и занатлије захтевали су од власти потпуну заштиту од конкуренције и законско право на несметано обављање својих послова.

Регулисање еснафског питања задавало је приличне тешкоће властима у Србији. Престанком турских феудалних односа, Србија се нашла у вртлогу нових друштвених и економских односа који су, под непосредним утицајем суседне монархије, из основа почели мењати начин живота српског становништва. Стари занати били су већ тада угрожени појавом нових заната и готових фабричких производа увезених са стране. Србија као вазална земља, везана трговинским уговорима које је Порта имала са страним државама, поглавито с Аустријом, није могла самостално царинским баријерама да предузима заштитне мере против стране конкуренције. Зато се у круговима претставника власти сматрало да се српски трговци и занатлије, још недовољно упућени у трговину ширег обима и у нови начин занатске производње, могу једино заштитити привилегијама еснафског система, поготову што се такав поредак код њих дубоко укоренио и што би свака нагла промена могла да створи још већу пометњу у овим гранама привредне делатности. Овакво гледиште потпуно је тада одговарало интересима младе трговачке и занатско-еснафске буржоазије, која је у еснафима гледала једину могућност стицања искључивих права и привилегија за своје трговачке и занатске послове.⁷

Владајући кругови у Србији морали су ипак, при решавању овог питања, да воде рачуна о друштвеним и економским променама које су се збивале у земљи. Они су видели да се еснафски поредак,

онакав какав је постојао за време Турака, не може једноставно пресадити у Србију ослобођену од турског феудализма. Према одговарајућим приликама требало је установити и одговарајући еснафски поредак.⁸ Да би се ово питање коначно решило, Министарство унутрашњих дела израдило је 1845 године врло опширан пројект, а Општина вароши Београда саставила је један нацрт на основу искуства која су београдски еснафи стекли, обухватајући углавном сва питања и обичаје постојеће у занатству и трговини. Прикупљени обичаји послужили су делимично за конструкцију новог еснафског поретка установљеног Уредбом о еснафима од 14 августа 1847 године.

Нови еснафски поредак имао је циљ да занатлијама и трговцима у Србији пружи све могућности „за сложен и користан рад“, како би занати и трговина што боље цветали и напредовали. Али нови еснафски поредак имао је многа обележја старог цеховско-феудалног уређења. Еснафски занатлија задржао је монопол на свој занат, имао је и даље турско право над својим калфама и шегртима, уживао је многе привилегије којима је сврха била да га заштите од конкуренције. Извршена је општа подела на еснафске и нееснафске занате и трговине. У еснафске занате спадали су они занати који су у Србији, у доба доношења Уредбе, били довољно развијени за еснафско уређење. За образовање еснафа било је потребно најмање дванаест занатлија исте врсте заната, или трговаца истог рода трговине, који у једном месту, или на подручју исте општине, станују. Уколико овај услов није могао да се оствари због слабо развијених заната у појединим местима, Уредба је допуштала оснивање мешовитих еснафа сродних заната и мешовитих трговачких еснафа. Предвиђена је могућност да и занати недовољно развијени буду укључени у еснафски поредак с мањим бројем чланова, но што је то предвиђено као и да се нееснафски занати прогласе еснафским у оним мести-

⁷ Др Никола Вучо, *Распадање еснафа у Србији*, књ. I, Београд 1954, 11.

⁸ Исто, 4.

ма где су се такви занати развили и стекли довољан број чланова за образовање еснафа. Оснивање еснафа одобравало је надлежно министарство, а непосредну контролу над сваким еснафом вршила је месна полициска власт. Право на звање занатског мајстора или трговца еснафске струке трговине стицао је само онај који је положио мајсторски, односно трговачки испит, и тиме доказао да је способан за самостално обављање или вођење трговине. На челу еснафа налазио се старешина са својим помоћником, а бирала га је сваке године еснафска скупштина. Он је имао дужност да пази на поштовање и исправно

Сл. 1 — Еснаф папуциски
Београд 1844 године

вршење свих правила прописаних Еснафском уредбом. Занатски радници (шегрти и калфе) стављени су под потпуно туторство еснафа. Еснафски мајстори су им одређивали плате и наднице, прописивали радно време, водили надзор над њиховим радом, пазили на њихово понашање и васпитавали их у строгом духу еснафске хијерархије.

⁹ Исто, 11—13.

¹⁰ Држ. арх. Београд, Мин. унутр. дела 1851, Пф. V, РNo 13; Пф. IV, РNo 81, в. No 193, РNo 736.

Многи прописи Уредбе регулисали су положај страних трговаца и занатлија, њихово право на пословање и њихове дужности према властима у земљи⁹. По ступању на снагу Еснафске уредбе, сви постојећи еснафи у Србији били су укинути и имали су поново да се образују по новим прописима.

Такав еснафски поредак, био је одраз тадашњих економских прилика у Србији, јер се у то доба, четрдесетих година прошлог века, цео друштвени и економски живот у земљи налазио на још недовољно израженој прекретници феудалних остатака и нових односа капитализма у повоју.

Спровођење Еснафске уредбе наишло је упочетку на велике тешкоће. Поједини београдски еснафи с мањим бројем чланова него што је Уредба предвиђала, одбијали су да се споје с другим еснафима сродних заната, желећи на тај начин да остану самостални. Управа вароши Београда морала је силом да натера Бојациски еснаф да се споји с Табачким еснафом, а Мутавциски с Ткачким еснафом. Комесар Управе вароши запретио је симицијама да ће их батинама натерати да се споје са екмекцијама у заједнички еснаф¹⁰. Са осталим еснафима ишло је лакше, јер су имали довољан број чланова за образовање једнородних еснафа. Тако је у Београду 1850 године образовано по Еснафској уредби: 3 трговачка еснафа са 289 чланова, 21 занатлиски еснаф са 647 чланова и 2 занатлиска друштва која нису имала право на еснафско уређење са 262 члана укупно (В. табелу стр. 138).¹¹

У другој половини деветнаестог века Србија је у привредном погледу знатно коракнула напред. Трговина се брзо развијала, нови занати се по градовима, а делимично и по селима шире, изградњом железница после добивене самосталности 1878 године скучена тржишта губе своје локално обележје, индустрија се постепено појављује, а сеоска привреда, иако још заостала и изложена

Пф. V, РNo 13; Пф. IV, РNo 81, в. No 193, РNo 736.

¹¹ Држ. арх. Београд, Мин. унутр. дела 1851, Пф. V, в. РNo 13.

многим тешкоћама, све више је увлачена у робно-новчане односе. Све већим развитком робне производње и ширењем тржишта конкуренција постаје, испреплетанњем старих и нових облика, сложенија и јача, рушећи пред собом све вештачке бране и препреке. Под таквим околностима еснафи постају немоћни да спрече или ограниче дејство конкуренције. Основани да сузбијају конкуренцију, они су подледали конкуренцији.

Еснафи у Београду 1850 године		
Ред. број	Назив еснафа	Број члан.
I — Трговачки еснафи		
1	Болтацки	135
2	Бакалски	127
3	Лончарски	27
II — Занатлиски еснафи		
4	Терзиско-шнајдерски	166
5	Ђурчиски	24
6	Абацки	52
7	Папуциско-чизмарски	69
8	Опанчарски	21
9	Фурунциско-симициско-пекарски	40
10	Мумциско-лецедеерски	26
11	Казанциски	24
12	Шлосерско-тишлерско-тракслерски и клозерски	30
13	Коларско-шмитски, налбантски, седларски и сарачки	14
14	Ковачки	16
15	Бојацки	7
16	Качарски	15
17	Кујунциски, сајциски, дугмециски и сабљарски	23
18	Берберски	17
19	Зидарско-дунђерски	37
20	Асурциски	9
21	Шуперски	20
22	Ткачко-мутавциски	10
23	Бозацки	17
24	Фишекциски	10
III — Друштва		
25	Магазациско	55
26	Механциско-кафециско	207

Из страха од конкуренције еснафски занатлија грчевито се држао свог еснафа, немоћно се заклањао иза све већих и већих рушевина своје оронуте еснафске организације. Тај страх био је потпуно оправдан, јер је управо конкуренција у току друге половине деветнаестог и почетком двадесетог века поткопавала постојећи еснафски режим и претстављала један од главних разлога распадања еснафа у Србији. Налазећи у еснафима јак политички ослонац, буржоаске власти у Србији стално су настојале да еснафе присилним мерама одрже у животу. А то је било потребно нарочито онда када је раднички покрет узимао све шири замањ. Буржоазија се надала да ће еснафи и даље моћи спроводити строгу дисциплину над својим занатским радницима и одвраћати их од борбе. Зато су надлежна министарства издавала многе расписе и наредбе о поштовању и безусловној примени свих прописа Еснафске уредбе, али су све наредбе остајале безуспешне. Еснафи су губили све више свој значај, али су се ипак множили, управо због тога што су занатлије, плашећи се конкуренције, сматрале да ће их једино ове организације обезбедити од пропасти. Еснафи старих заната додуше постепено нестају, или се њихово чланство знатно смањује, док се напротив еснафи модерних заната множе са све већим бројем чланства.

Београд је почетком двадесетог века имао мањи број еснафа него средином деветнаестог века, али је зато еснафско чланство било два пута веће. Томе је, поред већ истакнутог разлога, допринео и прилив страних занатлија који су са својим стручнијим и модернијим занатима тражили боље услове за рад, као и множење домаћих занатлија нових заната. Али с друге стране, стари занати заједно са својим еснафима постепено ишчезавају. Тако, на пример, Фишекциски, Шуперски и Ђурчиски еснаф нестали су у току друге половине деветнаестог века, али у томе раздобљу појављују се потпуно нови еснафи модернијих заната као Штампарско-литографски, Књиговезачки, Стаклорезачки, Димничарски еснаф и други. У посебне

врсте еснафа, непознате пре 1850 године спадају: баштовански, старинарски, рибарски, пиљарски и шпедитерски. Према

анкети Министарства народне привреде¹², Београд је 1900 године имао 35 еснафа са укупно 2.524 члана и то:

Еснафи у Београду 1900 године				
Ред. број	Назив еснафа	Основао	Број члан.	Чланови мешовитог еснафа
1	Абаџиски	VI 1816	23	
2	Терзиско-јорганџиско-памуклијашки	18 VI 1826	65	терзија 5; јорганџија 6; памуклијаша 2
3	Баштовански	1830, престао 1857, обновљен 1900	35	
4	Трговачко-магаџиско-извознички	магаџац. 1830; извозн. 20 IX 1898	141	
5	Трговачко-болтаџиски	1836	360	
6	Хлебарско-пекарски	1838	126	хлебара 118; пекара 8
7	Бакалски	1840	291	
8	Опанчарски	9 IX 1843	38	
9	Обућарско-папуџиски	1844	172	обућара 156; папуџија 16
10	Ковачко-поткивачки	1844	61	
11	Рибарски	14 VIII 1847	47	
12	Берберски	1847	74	
13	Зидарско-тесачки	1850	64	зидара 53; тесача 11
14	Столарско-браварски	1850	121	сталара 71; бравара 50
15	Мушко-женских кројача	1850	72	кројача мушких одела 44; кројача женског одела 19; кројач капа 1
16	Ткачко-мутавџиско-грнчарски	ткачи и мутавџ. V 1850; грнчарски 21 II 1882	23	ткача 11; мутавџије 3; грнчара 9
17	Сапунџиски	1851	12	
18	Качарски	20 II 1851	12	
19	Воскарско-леџедерски	1859	10	
20	Стаклорезачки	19 VII 1864	23	
21	Сарачко-седларски	1878	35	
22	Лимарски	5 VI 1879	24	
23	Ситничарски	11 IX 1879	16	
24	Сајџиски	6 VII 1883	22	
25	Кобасичарско-месарски	9 IV 1891	88	
26	Димничарски	16 VII 1891	20	
27	Златарски	6 VII 1883	17	златара 15; ливаца 2
28	Шећерџиско-ликерџиски	8 IV 1893	25	
29	Књиговезачки	25 V 1895	12	
30	Шпедитерски	21 XII 1895	65	
31	Штампарско-литографски	14 VII 1897	26	штампара 24; литографа 2
32	Пиљарски	19 VI 1897	375	
33	Механско-кафански	укинут 17 IX 1897		
34	Асурџиски		10	
35	Пушкарско-казанџиски		19	пушкара 9; казанџија 8; ножар 1

¹² Држ. арх. Београд, Министарство народне привреде (у даљим примедбама: Мин. нар. привр.), 1901, Ф. VI, Р. 156.

Као што се из овог прегледа види, стање се у односу на 1850 годину знатно изменило. Код неких еснафа чланство је стално опадало, док се код других непрестано повећавало. У прву групу спадају еснафи чији су преживели занати постепено нестајали у Србији. Тако је, на пример, Терзиски еснаф имао 1850 године 166 чланова, а 1900 године свега 65, Абадиски еснаф од 52 спао је на 23 члана, Казанциски еснаф као самосталан имао је 1850 године 24 члана, а 1900 године заједно са Пушкарским свега 19 чланова. Асурциски еснаф и Воскарско-лецедеерски еснаф имали су испод минимума предвиђеног Еснафском уредбом тако да формално нису могли ни постојати. Насупрот овим ослабљеним еснафима стајали су еснафи чије се чланство множило. Обућарски еснаф имао је 1850 године 69, а 1900 године 172 члана, чланство Пекарског еснафа од 40 попело се на 126, Ткачко-мутавциског од 10 на 23 члана, Зидарско-дунђерског од 37 на 64 члана и тако даље.

Све ове и друге промене о којима ће мало даље бити речи, наступиле су као последица развоја капиталистичких односа и све јачег дејства конкуренције. Конкуренција се у току друге половине деветнаестог века, са ширењем локалног тржишта и стварањем унутрашњег капиталистичког тржишта, све јаче развија са својим новим врло испреплетаним и сложеним облицима. Стране занатлије са својим новим занатима и бољим искуством шириле су у Србији своју делатност, страна индустријска производња преплављала је српско тржиште и привлачила све више варошке и сеоске потрошаче, домаћи трговци одузимали су занатлијама посредничку добит и незаконито обављали занате, сеоске занатлије шириле своје занате на селу, сеоски дућани одвраћали сеоске потрошаче од вароши, панађури наносили занатлијама више штете него што су им доносили користи, торбари су крстарили по варошима и варошицама, домаћа индустријска производња, једном

кад се појавила, заузела је своје место на тржишту, а поред свега тога, занатлиски мајстори трвили су се међу собом, имућнији рушили сиромашније, многи незаконито обављали туђе занате, отимали другима муштерије, трговали кришом разном занатском робом, примамљивали туђе калфе, кудили туђу робу, уцењивали и потказивали властима друге занатлије, а сви заједно гонили су нештедимице „бесправне“ занатлије, своје најопасније такмаце и непријатеље по струци¹³. Сви ови наведени облици конкуренције највише су дејствовали у Београду, привредно далеко развијенијем граду од осталих вароши Србије.

После Другог устанка и престанка турских феудалних односа, источњачки живот варошког становништва постепено је у току деветнаестог века уступао место новом, модерном начину живота. Варошко становништво је прво потпало под утицај западне културеridoшле из Аустрије и Немачке. Стари начин одевања, исхране, забаве, весела и све остале појаве варошког живота брзо су се прилагођавале новим облицима западне културе. Београд је у том погледу знатно предњачио испред осталих српских вароши. Већ двадесетих и тридесетих година прошлог века, према описима Јоакима Вујића, Ото Дубислава Пирха, Сретена Л. Поповића и других, примећује се у главном граду видан утицај западне културе. Пирх је видео у кућама имућнијих београдских трговаца собе намештене „по европски“, а одећа домаћица „све по немачком начину скројено и искићено“¹⁴. Сретен Поповић наводи такође да су жене, откако су Турци напустили Београд, замениле турску ношњу европском¹⁵.

У другој половини деветнаестог века утицај западне културе продире још дубље у народ. „Пре неколико десетина година, пише седамдесетих година прошлог века Милан Ђ. Милићевић, главна варош Србије била је нешто турска, нешто грчка, нешто космополитска, а ваљ-

¹³ Н. Вучо, *нав. дело*, 89—90.

¹⁴ Ото Дубислав Пирх, *Путовање по Србији у години 1829*, Београд 1899, 25.

¹⁵ Сретен Л. Поповић, *Путовање по новој Србији*, Београд 1951, 269—270.

Сл. 2 — Еснаф чаругџиски,
Београд 1844 године

да најмање српска. . . Куће, дућани, радње, одело, начин живота и сви обичаји били су источни. Данас је све то измењено. Куће, дућани, занати, одело и обичаји, све се то удешава према оном што се види на Западу, у најближем суседству. Нарочито женско одело брзо мења свој облик, тако је данас тешко наћи женско дете, које не би било очешљано и обучено по јевропском начину. . .¹⁶

На ове промене утицали су добрим делом страни трговци који су доносили робу по „европском укусу“, стране занатлије са својим модернијим занатима, а знатан утицај долазио је и од српског живља који се из Аустрије после ослобођења враћао у Србију.

Занатлије из Аустрије и Немачке прелазиле су у Србију највећим делом преко Земуна. Међу њима је највише било кројача, обућара, чизмара, столара,

¹⁶ М. Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, Београд 1876, 23.

¹⁷ Архив града Београда (у даљим примедбама: Арх. гр. Београда), *Passanten Protokoll*, 1821—1858.

¹⁸ Држ. арх. Београд, Министарство иностраних дела (у даљим примедбама: Мин. ин. дела), 1840, Иф. I, Р. 4, 179.

¹⁹ Држ. арх. Београд, Мин. ин. дела, 1841, Пф. IX, РNo 91.

²⁰ Држ. арх. Београд, исто, 1841, Иф. VI, РNo 175.

ћурчија и пекара¹⁷, углавном занатлија оних заната у којима су Београд и остале веће вароши тада оскудевале. Њихов долазак створио је српским занатлијама старих заната јаку конкуренцију. Она је била појачана још и тиме, што су аустријске занатлије, сматрајући себе стручнијим, истицале разним испадима своју супериорност над српским занатлијама и врло често показивале нетрпељивост према српским властима¹⁸. У том погледу аустријски поданици имали су пуну подршку свог Конзулата у Београду.

Аустријски трговци и занатлије нарочито су изражавали непријатељство према српским еснафима. Не само што су еснафима у Београду и у другим варошима одрицали право да их у раду контролишу, већ су захтевали да им се дозволи оснивање потпуно самосталних еснафа са особеним правилима и посебним привилегијама. Овакав став изазвао је оштар отпор код српске власти и српских занатлија. Сукоби су се заоштравали до те мере, да је између неких аустријских и српских занатлија у Београду долазило и до физичког обрачунавања¹⁹. Поједини чланови београдских еснафа насилно су спречавали рад аустријским занатлијама, скидали им фирме, нападали их физички и покушавали да им затварају дућане²⁰. У тој борби највише су се истицали чланови Чизмарског и Папуџиског еснафа у Београду.

Сл. 3 — Еснаф абаџиски,
Београд 1852 године

граду, то јест они еснафски мајстори који су највише били угрожени конкуренцијом аустријских занатлија обућарског заната. Управа вароши Београда преко Министарства иностраних дела настојала је свим мерама да обузда претерану охолост аустријских занатлија и да их натера на послушност²¹. Тако је у Србији, четрдесетих година прошлог века, настала борба српских занатлија против страних занатлија, борба која ће се наредних деценија све више заоштравати.

Таква подвојеност постојала је и између српских и страних трговаца. Аустријски трговци имали су на основу трговинских уговора које је Аустрија закључила с Портом 1718, 1739 и 1862 године потпуну слободу трговања у Србији са великим царинским повластицама и другим привилегијама. Индустриска и занатска роба, коју су доносили у Србију, чинила је јако конкуренцију домаћим занатима. Српски трговци и занатлије имали су, у годинама великих прилива странаца, да издрже жестоку неравноправну борбу. Њихови напори двадесетих и тридесетих година прошлог века били су првенствено уперени на то, да стране трговце увуку у своје еснафе и да их на тај начин приморају на поштовање еснафских правила и обичаја, чиме би се створили равноправнији односи на пољу конкуренције. Водећу улогу у тој борби имали су, као и увек, београдски еснафи.

У најактивније поборнике за заштиту интереса српских трговаца и занатлија спадао је Болтацки еснаф у Београду чији су чланови највише били изложени конкуренцији страних трговаца текстилном робом. Још 1822 године овај еснаф тражио је од кнеза Милоша специјално овлашћење да натера у еснафско чланство стране трговце²², а 1836 године под притиском јаче конку-

ренције, проширио је своје захтеве тражећи да се аустријским трговцима у Србији допусти само трговина са робом своје сопствене земље и то само на велико²³.

Ни остали београдски еснафи нису могли мирно да гледају како им страни трговци одузимају муштерију. Ђурчишки, Лончарски и Магацински еснаф подносили су у више махова захтеве да се страним трговцима ускрати право на трговину на мало²⁴. Кнез Милош је додуше настојао да заштити српске трговце и занатлије од ове конкуренције, али сви његови напори остали су без резултата²⁵. Српске власти су и касније покушавале да ограниче делатност аустријских трговаца, али предузимане мере остајале су безуспешне с обзиром на вазални положај Србије према Порти и њене обавезе да поштује Портине трговинске уговоре са Аустријом²⁶. Тек после Берлинског конгреса 1878 године, када је Србија стекла потпуну независност, питање права аустријских трговаца решено је трговинским уговорима које је Србија закључила са Аустро-Угарском 1882 и 1892 године.

У оквиру борбе београдских еснафа против страних занатлија и трговаца, водила се у Србији и дискриминација против Јевреја који су се у Београду и другим варошима бавили трговином и занатима. Делимично расељени за време Првог устанка, Јевреји после ослобођења поново долазе у Србију. Највише их је било у Београду, где су имали свој квартал — Јеврејску малу — и своју општину. Према Тефтеру арачком вароши Београда за 1825 годину, било је у овој вароши 114 јеврејских домаћинстава са 206 пореских обвезника, а 1827 године 939 арачких глава²⁷. Куниберт наводи да је у Београду 1838 године било 1.530 Јевреја распоређених у 210 домава²⁸. Кнез Милош је користио везе и пословне способности имућних јеврејских трго-

²¹ Држ. арх. Београд, исто, Иф. VI, Р. 4, 175.

²² Тих. Ђорђевић, *нав. дело*, 195.

²³ Исто, 126.

²⁴ Држ. арх. Београд, Мин. ин. дела, 1841, Иф. VII, РNo 85.

²⁵ Држ. арх. Београд, исто, Иф. VI, РNo 175.

²⁶ Држ. арх. Београд, исто, 1841, Иф. VII, РNo 85; 1842, Иф. VI, РNo 175.

²⁷ Тих. Ђорђевић, *нав. дело*, 30, 35.

²⁸ В. Куниберт, *Српски устанак и прва владавина Милоша Обреновића*, Београд 1901, 647.

ваца и пружао им често заштиту, док је ситним јеврејским трговцима, напротив, чинио сметње и ограничавао им делатност.

Имајући јаке везе са великим трговачким предузећима у Европи, притом добро организовани и снабдени новчаним средствима, Јевреји су претстављали озбиљну конкуренцију српским трговцима и занатлијама. Отуда се код ових, у доба оштре борбе против страних трговаца и занатлија, појављује тежња да се и Јеврејима на пољу трговине и занатства ограничи делатност.

Борбу против Јевреја отпочео је 1836 године Болтациски еснаф у Београду захтевајући да се ограничи број јеврејских дућана. Тада је у Београду било више јеврејских него српских трговаца текстилном робом, те су у својим рукама држали добар део Београдске чаршије²⁹. Захтеву Болтациског еснафа придружили су се Магазациски, Папуциски, Терзиски и други београдски еснафи чији су занати и трговина били угрожени делатношћу јеврејских трговаца. У своме нацрту о еснафима приликом припремања Еснафске уредбе, Београдска општина је у истом смислу предложила да се број јеврејских дућана у Београду ограничи на свега 10.

Средином прошлог века, када је настао већи прилив Јевреја из Босне и протераних јеврејских породица из Влашке, власти у Србији предузимају против Јевреја опсежније мере³⁰. Јеврејима је забрањено да се насељавају у унутрашњост Србије, а стално место боравка одређено им је у Београду, где су успешно могли спроводити контролу над њиховим кретањем. Међутим и ту им је простор био ограничен, јер су могли да живе и да обављају своје послове само у кругу Београдског шанца³¹. Према званичном попису од 1856 године било је у Београду, изузимајући стране поданике, 284 јеврејске породице, од

којих 224 староседелачке и 60 породица придошлих из Турске. Свега 154 породице имале су своје куће, а остале су живе под туђим кровом. Изузимајући 25—30 трговаца, остали Јевреји били су врло лошег имовног стања³². Тек касније, решењем кнеза Михајла 1861 године Јевреји настањени у Београду могли су у границама вароши слободно да тргују и да купују непокретна имања, а у унутрашњости Србије могли су такође да тргују, али нису смели да се настањују³³.

Страни трговци, укључујући и Јевреје, претстављали су конкурентну опасност српским занатлијама првенствено због тога што су у великој мери доносили на српско тржиште производе страног порекла. Поред њих отпочели су средином прошлог века и српски трговци у већој мери да увозе страну, првенствено фабричку робу, која је својим спољним изгледом и јевтинијим ценама привлачила потрошачку публику. Највише се увозила роба за свакодневне потребе становништва у одећи, обући, затим кожна и метална роба, разни предмети домаћинства и тако даље.

Читав низ заната у Београду и осталим варошима био је овом конкуренцијом угрожен. Еснафске занатлије водиле су стога огорчену борбу против увоза робе страног порекла. Њихов отпор, упочетку слабији, јачао је упоредо са модернизовањем занатства у Србији. Нема сумње да је под тадашњим условима заосталог живота у Србији борба домаћих занатлија против стране модерне производње имала назадан карактер. Не само што је кочила развитак занатства у Србији него је имала назадно обележје и у погледу културног напретка српског становништва.

Од увозне робе најважније место, како по количини тако и по вредности, заузимао је средином прошлог века обућа, и то првенствено фабричка обућа

²⁹ Тих. Ђорђевић, *нав. дело*, табела на крају књиге.

³⁰ Држ. арх. Београд, Мин. унутр. дела, 1856, Пф. XI, No 20.

³¹ Држ. арх. Београд, исто, 1856, BNo 1660, 30. X. 1850.

³² Држ. арх. Београд, исто, 1856, Пф. XI, No 20, 6. VII. 1856.

³³ Држ. арх. Београд, исто, 1861, Ф. VIII, P. 21 (1856, Пф. XI, No 20).

произведена у Аустрији и Немачкој. Велики увоз ове робе, која је највећим делом набављана за потребе београдског становништва, угрозио је озбиљно домаћи обућарски и папуџиски занат у Београду. Доведени у тежак положај, чланови Чизмарско-папуџиског еснафа у Београду затражили су 1851 године заштиту од Управе вароши Београда. Заштиту су затражили и други београдски еснафи столарског, кројачког, абаџиског и качарског заната, јер је положај и њихових чланова доведен у питање све већим увозом остале стране фабричке робе за свакодневну потрошњу која је по врсти била иста као и производи домаћих заната. Сви су поменути еснафи захтевали да се страним и домаћим трговцима у Београду једноставно забрани трговина страном робом, истичући да су са својим рукотворинама у погледу количине и каквоће у стању потпуно да задовоље потребе београдског становништва.

Министарство унутрашњих дела заузело је, међутим, по овом захтеву, сасвим супротно гледиште. Оно је сматрало да занатлије у Београду још нису достигле онај ступањ у своме занату да могу, како по количини тако и по квалитету, да задовоље потребе београдског становништва и да би усвајање њиховог захтева имало штетне последице за становништво, јер би оно тиме било спречено да лакше и јефтиније долази до набавки својих потреба, док би трговина таквом забраном била потпуно угушена. Занатлијама у Србији остало је, према томе, да се сопственим снагама боре са страном конкуренцијом.

Неповољни трговински уговори које је Србија закључила са Аустро-Угарском 1882 и 1892 године, дајући њеној индустријској производњи врло велике царинске повластице, ставили су српске занатлије у још неповољнији положај. Тада настаје нова фаза у борби српских занатлија — борба против царинске политике, коју је српска буржоазија на власти, још недовољно снажна, морала

да води према моћној Аустро-Угарској. Уочи истека првог уговорног периода са Аустро-Угарском, када је увоз из те земље достигао огромне размере, многе ситне занатлије у Београду и унутрашњости позатварале су своје дућане, или су се налазиле пред стечајем. Београдски еснафи обраћали су се сада Народној скупштини не би ли код ње нашли заштиту³⁴. Српски занатлија, орган Занатлиског удружења у Београду сматрао је да повластице дате трговачким агентима и претставницима страних фабрика претстављају један од главних разлога пропадања домаћих заната: „Можемо ли се помоћи, има ли за то каквих закона и на какав начин можемо помоћи занатлију и његову производњу, како можемо да осигурамо опстанак занатлије, а да се не огрешимо о какав закон, или какав трговински уговор или напослетку да се не замеримо нашој драгој и лепој Аустрији, и да избегнемо економски рат...“³⁵

Државне власти покушавале су да смире незадовољство које је све више расло код занатлија. Министарским расписима и анкетама, законским пројектима и јаловим дискусијама у Народној скупштини буржоазија на власти заваравала је ситне занатлије празним обећањима и неостварљивим мерама. Препуштени стихији капиталистичке конкуренције многи еснафски мајстори гледали су своју пропаст, држећи се још једнако својих оронутих еснафа.

Поред ових врло снажних појава конкуренције, варошке занатлије биле су изложене и другим облицима конкуренције. Велику сметњу чинили су им трговци-препродавци њихових занатских рукотворина. Занатлије у Србији одувек су сматрале да им припада првенствено право на трговину својих сопствених рукотворина. Њима није ишло у рачун да трговачку добит од продаје ових производа узима месни трговац, поготову што су сматрале да могу са исто толико вештине да врше посредничку улогу између својих про-

³⁴ Држ. арх. Београд, Мин. нар. привр., 1890, Разна акта незаведена.

³⁵ Српски занатлија, 1880, бр. 10.

извода и непосредних потрошача. Не само што су захтевале да се трговцима одузме право на такву трговину, већ су им оспоравале и право на трговину истим производима добављеним са других месних тржишта. Овакав став, с којим се трговци никада нису слагали, ширио је и продубљивао јаз између њих.

Еснафска уредба покушала је да усклади интересе месних трговаца и занатлија извесним разграничењем полова, али и поред тога односи су се заостравали. У Београду највише су били угрожени чланови Опанчарског еснафа, јер су ситни трговци-бакали и болтације, поред продаје готових опанка, још једнако средином прошлог

Сл. 4 — Еснаф столарско-браварски, Београд 1855 године

века по старом обичају секли сирову кожу у опанке. Сирову кожу куповали су од касапа, распињали је, израђивали од ње пресне опанке и ове уносно продавали сељаштву и сиромашном београдском становништву³⁶. Таква пракса постојала је скоро у свим варошима Србије. Питање пресних опанка изазвало је још дубљи раздор међу занатлијама и трговцима. У Народној скупштини покушавано је више пута у току друге половине деветнаестог века да се забрани ношење пресних опанка као штетних по здравље становништва, али сви покушаји остали су безуспешни. У сличном непријатељском односу пре-

ма трговцима због продаје занатских производа воскарског и казанског заната налазили су се и чланови Мумџинског и Казанског еснафа у Београду.

Трговци су и на други начин штетили интересе занатлија. Још од раније био је укорењен обичај код ситних дућанија да се поред трговине мешовитом робом упуштају у занате и на тај начин постигну веће зараде. Они су већином самоуко знали по који занат, најчешће терзиски, папуциски или абаџиски, радили га у слободно време у својим дућанима, или становима, а ако је занат био рентабилан и изискивао већу стручност, изнајмљивали су пропале мајсторе, обучене калфе и шегрте и преко њих бесправно производили занатску робу рентабилну за трговину.

Штетност овакве конкуренције осетиле су еснафске занатлије још првих деценија деветнаестог века. Папуциски, Абаџиски и Терзиски еснафи у Београду стално су се жалили тридесетих и четрдесетих година прошлог века на београдске трговце да им примамљују калфе и тајно, без дозволе власти, раде по својим кућама њихове занате. „То су они нами тако преотели, жалио се Папуциски еснаф властима, да ми нисмо вредни данас један чифт јеменија продати чрез београдских трговаца...“³⁷

Чести сукоби и спорови занатлија с трговцима створили су такво неподношљиво стање да је оно морало наћи своје решење у Еснафској уредби. Међутим, услови за потпуно раздвајање занатства од трговине ни тада ни касније нису постојали. Еснафска уредба је по овом питању нагињала еснафским занатлијама. Постављајући начело да се право на занат може стећи само на основу мајсторског права, Уредба је практично прекинула са постојећим обичајем бесправног уплитања трговаца у еснафске занате. У односу на занатлије, Уредба је питање њихове мешовите трговине поставила много еластичније. Занатлије по варошицама и паланкама могле су да продају разну робу за свакодневне потребе месног и околног ста-

³⁶ Држ. арх. Београд, Мин. унутр. дела, 1856, Пф. I, РNo 196.

³⁷ Тих. Ђорђевић, *нав. дело*, 163—164.

новништва, под условом да у тим местима таква трговина није еснафски устројена³⁸. С обзиром да је у Београду трговина, магазициска, болтациска и бакалска, била еснафски устројена, то је по горњем решењу Уредбе занатлијама у Београду било забрањено да се баве ситничарском трговином, а трговцима је законски онемогућено да бесправно обављају занате. Но и поред тога, овај вид узајамне конкуренције није могао да се спречи. У Београду су и даље поједини ситни трговци и бакали обављали кришом опанчарски, свећарски, сапунџиски, или какав други уносан занат. Касније, поред ових старих заната, поједини београдски трговци упуштају се и у модерније занате, услед чега настају нови сукоби са Кројачким еснафом, Златарско-ливачким и другим београдским еснафима³⁹.

Повика на трговце чула се из многих редова занатлиског сталежа у Србији. Занатлиско удружење, које је себи ставило у задатак да спасе српског занатлију од многих тешкоћа скопчаних с конкуренцијом, окомило се највише на трговце, препродавце занатских рукотворина домаће и стране израде. „Трговац је заслепљен својим личним, ђифтинским интересом, пише Српски занатлија 1889 године. Још штавише они нису задовољни што српски занатлија стрпљиво сноси ево више од 12 година тај трговачки несавесни и по земљу штетни рад, но се они још љуте... Мучно им је кад им се каже: Ви нисте трговци, ви сте ситничари, управо по српски ђифте“⁴⁰.

Не само трговци са сталним дућанима, него и они који су торбарили из места у место, претстављали су за занатлије јаку конкуренцију. Док су торбари раније крстарили већином по селима и паланкама, у другој половини деветнаестог века они обилазе и већа места, а највише се окупљају у Београ-

ду, тадашњем најпрометнијем месту у Србији. Ту су могли да торбаре најразноврснијом робом „од најпростијих занатских производа до предмета најфиније фабричке израде, најодабранијег укуса и луксуза.“⁴¹

Управа вароши Београда имала је шездесетих година прошлог века највеће тешкоће с аустриским трговцима торбарима, јер их је Аустриски конзулат, као што смо видели, штитио не обазирајући се на српске законе. Поред Аустријанаца, у Београду су торбарили Турци, Јермени, Јевреји, Грци, ситни домаћи трговци без еснафског права, занатлије пропалих заната и свако ко је имао ма какву ситну робу на продају. У близини Велике пијаце, од угла кафане „Македонија“ до угла тадашње Жандармериске станице, торбари су деведесетих година прошлог века излагали обућу по зидовима, на пијаци су имали своје тезге, редовно су посећивали кафане, нудили су своју робу уличним пролазницима, а често су обилазили и надлештва, приватне куће и станове⁴². На Теразиској пијаци телали су још од раније продавали свашта. У мору старе гвожђарије, похабане одеће и избледелих тканина, купац је могао наћи и новије ствари произведене у земљи или донесене са стране⁴³.

Код београдских еснафских трговаца и занатлија настало је право огорчење. Сву кривицу за овакво стање свалили су на Управу вароши, којој су замерали да небрижљиво спроводи мере против торбарења. Управа вароши је, међутим, врло често спроводила хајке на торбаре, али све је било узалуд. Торбари су као мрави извирали са свих страна. Протести београдских еснафа нису престајали. На својим бескрајним скуповима и састанцима доносили су резолуције, издавали су наређења, већали су немоћно о мерама најцелисходнијим за сузбијање овог зла.⁴⁴

³⁸ Н. Вучо, *нав. дело*, 266.

³⁹ Држ. арх. Београд, Мин. нар. привр., 1895, Ф. V, Р. 7; Арх. гр. Београда, Еснаф кујунџија и златара, 1874—1910, Ф. XXXII, бр. 93, 94.

⁴⁰ Српски занатлија, 1889, бр. 19.

⁴¹ Држ. арх. Београд, Мин. нар. привр., 1898, Пф. VII, без редног броја, акт од 26. VI. 1894.

⁴² Арх. гр. Београда, Еснаф обућарски, 1895—1897, Ф. XVIII, бр. 59.

⁴³ Арх. гр. Београда, Еснаф воскарско-лецендерски, 1869, Ф. XXI, бр. 35.

⁴⁴ Арх. гр. Београда, Еснаф ковачко-поткивачки, 1886, Ф. XXIII, бр. 61; Еснаф коларски, 1868—1910, Ф. XXV, бр. 31; Еснаф стакло-

Акцију против торбарења предводили су најимућнији трговци, власници највећих трговачких фирми у Београду. *Трговински гласник*, орган „Београдске трговачке омладине” повео је деведесетих година жестоку кампању против торбарења: „Трговина српска с чуђењем може питати: па докле ће се тако; она с разлозима економским и законским може тражити: да се једном стане на пут торбарењу, она с пуним правом очекује да ће се бар данас то и учинити и доста брзо и довољно енергично, она се с основном нада да њен вапај неће остати узалудан...”⁴⁵ И занатлишка удружења учествовала су у овој оштрој борби против торбара. На скупштини одржаној 1893 године одбор Српског занатлиско-радничког савеза предложио је да се торбарење као кривично дело кажњава затвором од тридесет дана, забраном рада и конфисковањем робе у корист општине.⁴⁶

У врховима државне власти ова забринутост занатлија нашла је одјека. Трговачка буржоазија преко својих претставника у Народној скупштини тражила је хитне и енергичне мере. Под таквим околностима Министар народне привреде расписом од 1894 године препоручио је свима среским начелницима и управама Београда и Ниша да убудуће најстроже спроводе постојеће законске одредбе о торбарењу и енергично и брзо свим законским средствима стају на пут и забрањују свако торбарење у земљи. За овим су дошла још два расписа 1897 и 1903 године. Торбарење је, међутим, и даље цветало.⁴⁷

У току деветнаестог века, са дубоким друштвено-економским променама мењао се постепено патријархални живот становништва на селу. Јачим увлачењем у робно-новчане односе развијају се на селу самостални занати. Сиромашни слојеви издиференцираног сељаштва, услед тешких услова живота, траже у занатима средство за свој опстанак.

Занати им постају главно, а земљорадња споредно занимање. Из редова оних који су остали без земље ствара се мањи број самоуких сеоских занатлија. Од средине деветнаестог века настаје у Србији веће пресељавање сеоских занатлија и полузанатлија из сиромашнијих у богатије крајеве ради проналажења повољнијих услова за живот. У село одлазе и варошке занатлије којима опстанак у вароши није осигуран. Тако се на селу постепено развијају занати, множи се број самосталних сеоских занатлија. Занатлије на селу могле су без еснафског права слободно да обављају своје ситне занатске и крпачке послове, а занатлије са самосталним радњама на селу, обавезне да стекну мајсторско право, често нису поштовале еснафске прописе, већ су радиле своје занате бесправно одузимајући варошким занатлијама добар део сеоских муштерија. Стога су варошке занатлије нерадо гледале на развитак сеоских заната. Још у првој половини деветнаестог века захтевале су да се сеоским занатлијама забрани рад, или да се ови силом укључе у еснафе ради лакшег сузбијања конкуренције.

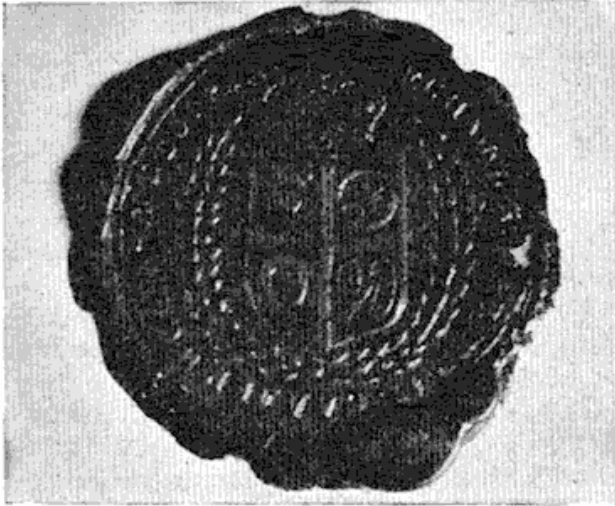
Као и у осталим варошима, занатлије појединих струка заната у Београду имале су приличну штету од сеоских занатлија настањених по селима Београдског округа. Тако је, на пример, велики број сеоских ковача у околини Београда чинио јаку конкуренцију бројном чланству Ковачко-поткивачког еснафа у Београду. Београдским ковачима и поткивачима пристизао је све мањи број муштерија са села. Еснаф је непрестано подносио тужбе Окружном начелству против ковача Срба и Цигана који су без мајсторског права обављали занат у Железнику, Великом Селу, Сланцима, Рушњу, Миријеву, Малој Иванчи, Рипњу, Сремчици, Зуцима, Болечу и тако даље. Среске власти су често забрањивале бесправан рад ковачима у овим селима, кажњавале их новчано, затварале

резачки, 1893—1910, Ф. XLIII, бр. 6; Еснаф воскарско-лецедејерски, 1880—1885, бр. 200; Еснаф обућарски, 1895—1897, бр. 23, 33, 59. — Држ. арх. Београд, Мин. нар. привр., 1905, Ф. XIV, Р. 12.

⁴⁵ *Трговински гласник*, 1894, бр. 77.

⁴⁶ Држ. арх. Београд, Мин. нар. привр., 1894, Пф. XV, Р. 115.

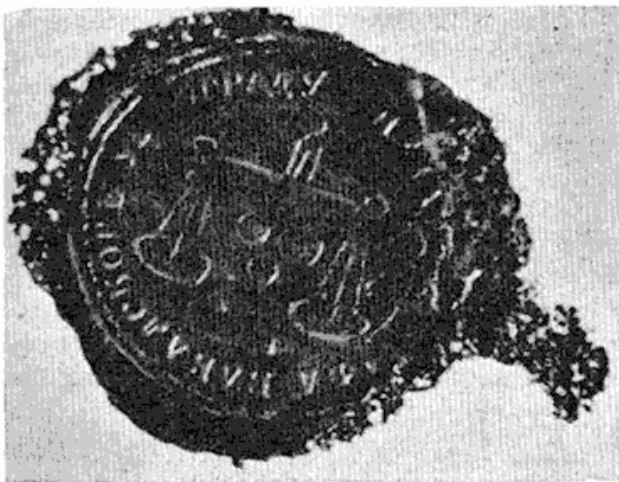
⁴⁷ Н. Вучо, *нав. дело*, 279—281.

Сл. 5 — Печат еснафа коларско-шмидског, сатлерског и сарачког, Београд 1861 године

им радионице, али они су ипак кришом или под заштитом занатлија сродних заната чинили ситне ковачке услуге сеоском становништву.⁴⁸ Ковачком еснафу је покаткад полазило за руком да појединим сеоским ковачима у поменутих местима, преко полициске власти, забрани занат због неправног рада, па чак и некима који су на ковачки занат имали право да га самоуко обављају.⁴⁹

Још у првој половини деветнаестог века познати грнчари из Македоније, Босне и других крајева тадашње Турске насељавали су села у Београдском округу и несметано су радили свој занат.

Сл. 6 — Печат еснафа бакалског, Београд 1862 године

Највећи број досељених грнчара налазио се у Сремчици, Рипњу и Дучини. Грнчари у Београду нису радо гледали ове дошљаке. После оснивања Грнчарског еснафа повели су акцију против њих с намером да их раселе, али су наишли на отпор код власти јер су јевтини производи ових досељеника корисно служили сеоском становништву.⁵⁰

Поред еснафских занатлија чија је делатност била регулисана строгим прописима Еснафске уредбе, по варошима налазио се велики број занатлија који су самостално обављали занате без еснафског права. Сва ова лица уколико су се занимала еснафским занатом, називана су „бесправним занатлијама“. Појава таквих занатлија који нису желели да се покоравају строгој еснафској дисциплини наступила је као последица уских и скучених оквира еснафске организације, и она је несумњиво претстављала највиднији знак распадања еснафа у Србији. Крајем деветнаестог и почетком двадесетог века бесправан рад постао је најопаснији облик конкуренције за еснафске занатлије. Многобројне мере предузете од стране државне власти да се спречи ова појава и заштите интереси еснафских занатлија остале су безуспешне.

У Београду и околини бесправан рад узео је толике размере, да су поједини еснафи преко штампе позивали бесправне занатлије да приступе еснафима, а уз подршку Управе вароши присиљавали су их на поштовање законских прописа. Највеће тешкоће са бесправним радом имали су у Београду Обућарски и Кројачки еснаф. Почетком двадесетог века било је више бесправних него еснафских обућара. Они су држали непротоколисане дућане и радионице, радили су често занат скривено, код својих кућа, или су ступали у најамни рад код имућних еснафских мајстора. Старешинство Обућарског еснафа организо-

⁴⁸ Арх. гр. Београда, Еснаф ковачко-поткивачки, 1893, бр. 159; 1895, бр. 28; 1899, бр. 55; 1900, бр. 91; 1903, бр. 264; 1906, бр. 278, 288.

⁴⁹ Држ. арх. Београд, Мин. нар. привр., 1902, Ф. II, Р. 51.

⁵⁰ Држ. арх. Београд, Мин. фин., 1861, Еф. V, Р. 67.

вало је читаву хајку на бесправне обућаре, успевало је неким да омета рад, али и многи бесправни обућари, више пута кажњавани, нису поштовали полициске одлуке, јер им је овакав занат пружао једино средство за опстанак. Временом је Управа вароши увидела бесмисленост ове хајке, те су њени квартави све мање излазили усусрет еснафским тужбама.⁵¹

У сличној опасности од конкуренције бесправних занатлија налазио се и Кројачки еснаф у Београду. Крајем деветнаестог века налазили су се у вароши многи кројачи који су јавно, или тајно, обављали кројачки занат без мајсторског права. Осим кројача мушког одећа, кројачице женске одеће држале су већином бесправне радионице, оснивале су приватне школе за шивење женског рубља, а сиромашније кројачице радиле по приватним кућама за храну и скромну награду. Сва ова лица нису ступала у еснафско чланство због честих свађа у еснафу, због високих еснафских такса и честих новчаних казни, које је старешинство изрицало приликом полагања мајсторског испита⁵². Кројачки еснаф је такође улагао велики труд да сузбије рад бесправних кројача, али и његови напори остали су узалудни. Он је, као и већина београдских еснафа, имао своје плаћене агенте који су „хватали“ бесправне кројаче, вршио је контролу над „сумњивим лицима“, гонио је одреда сваког кројача који је ван еснафа представљао ма и најмању конкурентну опасност. Почетком двадесетог века, када је од стране власти наговештавана коренита реформа еснафског режима и укидање Еснафске уредбе, Кројачки еснаф био је потпуно немоћан пред бујицом бесправних занатлија овог врло развијеног заната у Београду.⁵³

Под сличним околностима бранили су своје еснафске привилегије и остали

⁵¹ Арх. гр. Београда, Еснаф обућарски, 1883—1894, бр. 20—24, 93, 95, 172, 138, 168; 1898—1900, бр. 68, 138; 1891, Ф. XIV, бр. 66.

⁵² Држ. арх. Београд, Мин. нар. привр., 1893, Пф. VII, Р. 105. — Арх. гр. Београда, Еснаф кројачки, 1899, Ф. IV, Р. 126.

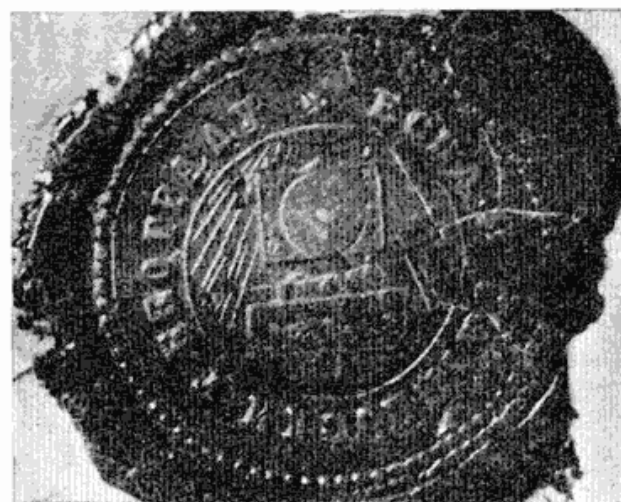
⁵³ Н. Вучо, *нав. дело*, 379—380.

⁵⁴ Држ. арх. Београд, Мин. унутр. дела, 1848, Пф. VIII, Р. No 170.

Сл. 7 — Печат еснафа стаклорезачког, Београд 1864 године

београдски еснафи и то, првенствено, опанчарски, молерско-фарбарски, зидарско-тесачки, столарско-браварски, ћурчиски, ковачко-поткивачки, мумџиски и други еснафи. У заједници са кројачима и јорганицама Терзиски еснаф трудио се да све бесправне београдске терзије подвргне под своју контролу. Некима, међутим, није допуштао приступ у еснаф, да би их као калфе или парчетаре натерао на најамни рад.⁵⁴ Молерско-фарбарски еснаф имао је такође пред собом праву најезду бесправних такмаца. Међу овима највише је било изучених калфи, способних молерско-

Сл. 8 — Печат еснафа сајцијског, Београд 1885 године

фарбарских радника. Не желећи да трпе еснафске подле шикане, они су радили занат на своју руку. Њихова борбеност била је позната у Србији. Заједно са еснафским калфама истих заната они су водили огорчену борбу за побољшање положаја молерско-фарбарских радника, борба која је задавала толико брига еснафским и полициским властима. Управо због тога их је еснаф највише гонио, да им забраном рада одузме средство за опстанак. Али бесправан рад није искорењен.⁵⁵

Од свих вароши у Србији, Београд је увек имао највећи број зидара, дунђера, тесача, калдрмица, грађевинара из унутрашњости земље и суседних држава. Зидарско-тесачки еснаф у Београду имао је врло велике неприлике са овим занатлијама, јер су редовно избегавали да ступају у еснафско чланство. Шездесетих година прошлог века, када је прилив ових занатлија био нарочито велики, еснаф је захтевао од Управе вароши да старешинама дружина забрани бесправно погађање послова и да никоме од приспелих зидара и дунђера не издаје дозволе за боравак, док дотични не поднесе доказе да је уписан у еснаф. Сузбијање бесправног рада ишло је, међутим, врло тешко. Печалбари су радили и мимо честе забране, а прилив нових зидара и дунђера стално се повећавао. У последњој четврти деветнаестог века конкуренција је достигла највеће размере. Према једном списку, у Београду је крајем августа 1883 године било 63 лица која су бесправно обављала зидарско-тесачки занат, а Зидарско-тесачки еснаф имао је свега око 45 уписаних чланова, дакле мање него бесправних занатлија тога заната. Управа вароши, колико је могла, излазила је усусрет еснафу, упућивала је строга наређења својим квартонима да пазе на кретање бесправних зидара. На основу ове наредбе еснаф је 1882 године огласом обавестио београдско грађанство да не погађа послове са бесправним зидарима и дунђерима, већ

једино са еснафским члановима. Тужбе и забране низале су се једна за другом, у већини случајева узалудне и безуспешне.⁵⁶

Појава домаће индустрије у последњој четврти деветнаестог века створила је неким еснафским занатима, ионако подриваним многим облицима конкуренције, нове тешкоће и неприлике. Прве неприлике имали су опанчарски мајстори у Београду услед развитка индустрије кожа и уплитања појединих фабрика ове гране производње у опанчарски занат. Такав је случај са београдском Фабриком кожа Клидиса, Барловца и комп. која је уживала велике повластице на основу Закона од 1873 и 1896 године. У тежњи за што већим профитом, власници фабрике су после неколико година успешног рада отпочели да прерађују израђену кожу и да на тај начин прекорачују границе свога пословања утврђеног добивеним повластицама. Од ђоновске коже израђене у својој фабрици, помоћу изнајмљених опанчара, производили су велике количине опанака, продавали су их у својим продавницама, давали су их у комисион трговцима по вароши.

Такво пословање фабрике изазвало је право огорчење не само код београдских, већ и код свих опанчарских мајстора у унутрашњости. Сви опанчарски еснафи захтевали су од власти да се фабрици забрани прерада коже у опанке, у чему су, после дуге борбе, коначно успели. Тако су занатлије извојевале своју прву и једину победу над домаћом индустријом.

Сасвим други исход имала је борба обућарских еснафа против домаће индустрије обуће. Крајем деветнаестог и почетком двадесетог века у Београду се отвара велико стовариште готове обуће фабрике „Герхардус“ из Медлинга, Официрска задруга оснива радионицу за израду ципела и чизама, а на основу повластице издане 1901 године подиже се Прва повлашћена фабрика обуће у

⁵⁵ Арх. гр. Београда, Еснаф молерско-фарбарски, 1904, Ф. XXII, бр. 148.

⁵⁶ Арх. гр. Београда, Еснаф зидарско-тесачки, 1867—1872, бр. 40, 90; 1873—1876, 1879, бр. 110,

120, 125, 192, 212; 1884—1892, бр. 10, 22, 23, 47, 75, 116; 1893—1894, бр. 50, 54, 58. — Н. Вучо, *нав.* дело, 384—385.

Београду.⁵⁷ Иако је Фабрика обуће имала да производи само просту обућу, ипак је објављивање повластице изазвало велико негодовање и отпор код обућарских занатлија у земљи. Главну акцију против давања повластице водио је Обућарски еснаф у Београду, али сви његови напори нису могли да омету стварање ове гране индустрије у земљи.⁵⁸

Узалудна је била и борба ужарских еснафа против индустрије за прераду кудеље, конопља и лана, борба Грнчарског еснафа у Београду против Фабрике за израду пећи и других предмета од иловаче и глењосаних плочица, борба Кројачког еснафа у Београду против Фабрике чоје Е. Михела и комп., борба Столарско-браварског еснафа у Београду против Фабрике за израду сандука и рамова и тако даље. Неминовни развој капиталистичке индустрије крчио је себи пут разарајући преживеле остатке еснафских организација.

Као што се из предњег излагања види, еснафи у Србији у току деветнаестог века чинили су огромне напоре да савладају разне облике конкуренције, али конкуренција је све више ширила своје дејство и продирала све дубље у поре еснафских организација. На челу ове огромне акције налазили су се увек и у свакој прилици београдски еснафи.

Разорно дејство капиталистичке конкуренције подривало је постепено унутрашње еснафске односе установљене режимом Еснафске уредбе од 1847 године. У крилу еснафа све јаче се испољава међу члановима имовинска диференцијација проузрокована дејством конкуренције у току ширења унутрашњег тржишта. Код свих еснафа продубљује се подвојеност између имућних и сиромашних чланова, настаје све већа имовинска неједнакост, стварају се два противничка тора: имућни који лако одржавају свој опстанак и ситни мајстори који пропадају, напуштају занат, пролетаризују се, долазе до прошње, до најбеднијег ступња човека. Еснафски темељи се и изнутра руше и распадају.

Имућни мајстори имали су у производњи и на тржишту значајан удео, а у еснафу играли су велику улогу. Располажући довољним обртним средствима, они су проширивали своје радионице, отварали су филијале, држали су увек већи број калфи и шегрта, узимали су под најам мајсторе и пропале занатлије, нарочито у данима великих поруцбина.

Сл. 9 — Печат еснафа шећерско-ликерског, Београд 1893 године

Неким имућнијим занатлијама нису биле довољне само зараде од својих заната. Они су под својим или туђим именом обављали друге занате, водили су самосталне или ортачке трговине, држали су механе, кредитирали су сиромашне занатлије са великим уделом у добити, давали су под зеленашки интерес новац трговцима и сељацима. Из њихових редова стварао се један од огранака трговачке и индустријске буржоазије. Нису их без разлога сиромашне занатлије називале „еснафском аристократијом“.

Филијале у истом или у другом месту држале су највише имућне еснафске занатлије из Београда. Такве филијале имали су, на пример, у другој половини деветнаестог века Гавра Ку-

⁵⁷ Држ. арх. Београд, Мин. нар. привр., 1903, Ф. IV, Р. 45.

⁵⁸ Арх. гр. Београда, Еснаф обућарски, 1901—1905, Ф. XIX, бр. 110.

змановић, опанчар, Игњат Стаменковић, абација, Спаса Стојановић, воскар, Радован Узуновић, папуција, Петар Баришић, обућар. Филип Васиљевић, ковач, Тодор Јовановић, памуклијаш, Коста Томановић, казанција, Јован Тасовац, качар и тако даље.⁵⁹

Бавећи се занатом, трговином и зеленашким пословима, имућни мајстори обраћали су врло мало пажње на техничко унапређење својих занатских радионица. Само мали број успео је да своје радионице подигне на степен фабричких предузећа. Такав је случај, на-

су неуредна еснафска писма, поткупљивале су и подмићивале чланове приликом еснафских избора. Због таквог газдовања имовина многих еснафа била је упропашћена, што је највише погађало сиромашне чланове без потпоре и помоћи. Познате су, на пример проневере старешине Кројачког еснафа у Београду 1889 године.⁶¹

Само мали број београдских еснафа успео је да одржи своју имовину акумулирану у доба цветања њихова заната. Они су временом постали главни кредитори својих имућних чланова, ула-

Сл. 10 — Печат еснафа зидарско-тесачког, Београд 1894 године

Сл. 11 — Печат еснафа чаругџиског, Београд 1896 године

пример, са Браћом Пинкас-Штајн, власницима ковачко-коларске радње у Београду, који су 1897 године добили повластицу за подизање фабрике пољопривредних справа и других гвоздених предмета.⁶⁰

Имућнији мајстори имали су у еснафима господарећи положај. Еснафска старешинства и управни одбори београдских еснафа били су по правилу састављени од најимућнијих чланова. Користећи свој положај, еснафско старешинство штитило је првенствено своје интересе и интересе оних чланова који су им били привржени. Старешине еснафа често су вршиле злоупотребе и проневере са еснафским новцем, издавале

гали су новац у непокретности и у друге уносне послове. Најчешће су расправљали финансиска питања, а запостављали су остале дужности због којих су постојали. Према државној статистици имовина и дуговања свих београдских еснафа од 1904—1908 године кретала се овако (у динарима):⁶²

Година	Вредност имовине	Дуговање
1904	114.810	6.779
1905	116.134	9.751
1906	273.734	38.802
1907	273.454	21.785
1908	282.489	28.879

⁵⁹ Српске новине, 1863, бр. 2; 1864/62; 1869/60; 1870/28; 1871/66; 1874/90; 1874/199; 1876/13; 1878/160; 1882/84.

⁶⁰ Држ. арх. Београд, Мин. нар. привр., 1897, Пф. XIX, Р. 76.

⁶¹ Арх. гр. Београда, Главна књига Кројачког еснафа у Београду, стр. 409.

⁶² Статистички годишњак Краљев. Србије, 1904/747; 1905/758; 1906/718; 1907/1000; 1908/1002.

Насупрот сразмерно малом броју имућних занатлија, налазила се маса ситних еснафских занатлија осредњег и сиромашног стања. Они су сачињавали највећи део занатлиског реда у Србији. Конкуренција са својим многобројним испреплетаним облицима тешко их је погађала. Без довољних обртних средстава и помоћне радне снаге, махом презадужени и неизвесни за своју будућност, ситни еснафски мајстори радили су свој занат напорно, колико да исхране себе и своје породице. Ови сиромашни еснафски мајстори имали су у еснафима

ских дужника било је највише занатлија. За пореску 1843—1844 годину годишњи данак у Београду није се могао наплатити од 27 занатлија; Митровдански данак за 1844—1845 годину није се могао наплатити од 58 занатлија; а Ђурђевски данак од 73 занатлије.⁶³ Стање ових инсолвентних пореских обвезника било је врло бедно. Махом крпачи, парчетари, најамници, надничари, банкроти, скитнице, просјаци, робијаши, већином сакати и болесни, они нису имали никакву имовину. У списку изнурених и крајње сиромашних лица за које

Сл. 12 — Печат еснафа димничарског, Београд 1895 године

Сл. 13 — Печат еснафа ковачко-поткивачког, Београд 1899 године

подређен положај. Држећи се, из страха од конкуренције, грчевито за своје еснафе, они су трпели самовољу имућних еснафских чланова, подносили су многе неправде старешинства, док их стрпљење није издавало. Тада су се и они упуштали у борбу за заштиту својих еснафских права.

Тежак положај ситних и осиромашених еснафских занатлија огледа се између осталог у њиховој кредитној неспособности и потпуној пореској инсолвентности. У доба првих пореских реформи кнеза Милоша, у најнеспособније пореске обвезнике уопште спадали су сиромашни дунђери у Београду. Сваке пореске године финансиске власти морале су да отписују један део ненаплативе дужне порезе. У списковима поре-

је Суд општине вароши Београда предложио да се ослободе плаћања Митровданског данка за 1865—1866 годину налазило се 13 занатлија у највећој беди: „Мата Милошевић, бив. абација, за рад неспособан, нигди ништа од имања нема и живи од милости својих ближњих“; „Васа Ђурђевић, крпач-папуција, посве сиромашан и има четворо деце које није у стању издржавати, него из милости живи“; „Игњат Живковић, ћурчија, посве убог да једва своју фамилију и троје деце лебом зарађује“ и тако даље.⁶⁴ Они су већином живели од еснафске милостиње и од просјачења.

Услед великих недаћа изазваних конкуренцијом, многи еснафски мајстори, некада добро стојећи, падали су у дугове и постепено су пропадали. Њи-

⁶³ Држ. арх. Београд, Мин. иностр. дела, 1848, V. одељ. I, в. Ф. I, Р№ 193.

⁶⁴ Држ. арх. Београд, Мин. финансија, 1866, К. А. № 1829/66.

хова покретна и непокретна имовина, оптерећена хипотекама и судским забранама одлазила је на јавну продају, добровољну или принудну, и прелазила је у руке њихових поверилаца, углавном, приватних банака, имућних трговаца и других зеленаша, па чак и у руке високих државних службеника који су се узгредно бавили зеленашењем. Од 1845—1893 године, према огласима у *Српским новинама*, било је у Београду 604 јавне продаје над имовином задужених београдских занатлија. Највећи број ових јавних продаја отпадао је на терзије, кројаче, абаџије, ћурчије, браваре, обућаре, зидаре, опанчаре, столаре и качаре, управо на оне занатлије чији су занати били највише изложени конкуренцији. Из деценије у деценију број јавних продаја у овом раздобљу стално се у Београду повећавао.⁶⁵

1845—1854	62
1855—1864	67
1865—1874	153
1875—1884	127
1885—1893	195
1845—1893	604

Јавне продаје доводиле су многе занатлије до потпуне немаштине. Толике привилегије установљене Еснафском уредбом нису биле кадре да осигурају занатлијама ни њихова основна средства за опстанак. Дотерани дотле, да буду лишени чак и својих алата, занатлиски мајстори били су принуђени да затраже почетком двадесетог века заштиту законског минимума, слично земљорадничком окућју, које се још раније примењивало на селу у циљу заштите сељаштва од насилне експропријације у току трајања процеса првобитне акумулације капитала. Чињени су разни предлози за побољшање положаја угрожених занатлија, али они нису наишли код државне власти на разумевање.

У таквом положају налазио се велики број еснафских занатлија у Србији после дугих година напорне борбе. Али

⁶⁵ Према огласима објављеним у *Српским новинама*.

још нису били наступили сви услови за њихову коначну пропаст. Са продајом имања неки су могли да санирају своје материјално стање и да продуже, истина под врло тешким условима, свој самосталан занат. Таквих занатлија било је, међутим, врло мало. У већини случајева, добровољне и принудне јавне продаје због презадужености нису могле да спасу презадужене занатлије од тешке пресуде стечајног судије.

У патријархалним круговима српске буржоазије деветнаестог века стечај је сматран срамном осудом, најнижом деградацијом пословног човека. Лице под стечајем губило је скоро сваку самосталну пословну способност. Осиромашени еснафски мајстори, као и трговци, са зебњом су очекивали овај последњи исход своје дуге трагедије. И није им било лако. Под стечајем губили су право на самосталну радњу, губили су право на еснафско чланство, на све еснафске привилегије у које су толико наде полагали и иза њих чврсто се заклањали да себи осигурају монополни положај у занату. Сада, под стечајем, било им је, нема сумње, најзад, јасно да је борба за еснафска права, у условима јачања капиталистичких односа, била илузорна и бесмислена.

Стање које смо нашли код ванстечајних јавних продаја у раздобљу од четрдесетих до деведесетих година прошлог века у погледу занатлија по струкама и територијалне расподеле, приближно је исто и за стечајеве. Под стечај падали су већином занатлиски мајстори старих заната и то највише абаџије, терзије, памуклијаши, сапунџије, а од нових заната првенствено они мајстори који су трпели конкуренцију стране и домаће индустријске производње, као обућари, кројачи, столари, у мањој мери опанчари, лимари и други. Пада у очи и сразмерно велики број стечајева над имовином дуванџија чији је занат, после установљавања државног монопола, брзо изумирао у Србији. У погледу територијалне расподеле и овде су стечајеви највише отворани занатлијама у Београду. Према огласима у *Српским новинама*, од 1842—1893 године у Београду било је 174 стечаја и то углавном над

имовином оних занатлија који се у највећем броју појављују код јавних продаја. И овде се број стечајева из деценије у деценију стално повећавао:⁶⁶

1842—1852	5
1853—1862	12
1863—1872	23
1873—1882	56
1883—1893	78
<hr/>	
1842—1893	174

Тако се тешка судбина осиромашених и пропалих занатлија приближавала своје најгорем исходу. Уколико су још физички били способни да раде, остајало им је једино да раде као најамни радници код имућних занатлија и трговаца, или да се лате макаквог другог најамног посла.

Пролетаризација једног дела сиромашног слоја занатлиског становништва појавила се најпре код оних заната који су први потпали под удар конкуренције. Већ у првој половини деветнаестог века пропали београдски мајстори терзиског, абациског, мутавциског, папуциског и других старих заната, напуштају своје самосталне радње и одлазе у надничаре. Ширењем тржишта и увлачењем осталих заната у нове облике конкуренције, појављује се све већи број пролетаризованих занатлија. Примери одлажења пропалих самосталних занатлија у најамни рад код имућних занатлија сусрећу се на сваком кораку. Имућни чланови Табачког еснафа у Београду држали су под најам сиромашне ђонциске мајсторе и помоћу њих обављали су ђонциски занат.⁶⁷ Ђорђе Јевтић, терзија из Београда, радио је занат на парче код имућних терзија и „једва је себе лебом ранио”.⁶⁸ Никола Дели-Симић, терзија из Београда, годинама је као радник „свакојаком муком истеривао надницу” док није изгубио вид и пао у највећу оскудицу.⁶⁹ Жалећи се на бес-

праван рад, Молерско-фарбарски еснаф у Београду закључио је свој годишњи извештај за 1906 годину овим речима: „... а продужи ли се и даље тако, сваки ће као мајстор или бити изолован, или ће га бесправни својом безобзирношћу ставити под ударцима несавесне конкуренције, морати најзад одрећи се свога мајсторског законског права, и ставити се у службу туђих интереса, очекујући какав посао као милост од стране кога предузимача или бесправних мајстора, све дотле док не буду приморани да сиђу са позорнице као јавни мајстори”.⁷⁰

Пропали занатлиски мајстори, немоћни да одрже своје самосталне радње, уколико нису могли да нађу посла код имућнијих занатлија, одлазили су у пандуре, патролције, општинске служитеље и момке по државним надлештвима и црквама, постајали су самсари,⁷¹ посредници и сензали, црквени звонари, фамулузи, амали, покућари и слуге, продавали су по улицама новине, копали земљу и обављали друге тежачке послове. Пред немаштином и бедом примали су се сваког посла, који би им пружао ма и најскромније средство за одржавање голог живота.

А када је после толиких напора и оскудних година наступала болест, старост и изнемоглост, сиромашном еснафском мајстору остајало је још једино да моли за помоћ од еснафа, да тражи милостињу за последње дане свог уморног живота.

Еснафски новац по Уредби служио је првенствено за потпомагање и сахрану старих или оболелих сиромашних чланова неспособних за рад, за потпомагање удовице и њених сирочади, за издржавање болесних калфи и других чланова у невољи. Новчану помоћ давали су еснафи обично о великим празницима, о еснафској слави или у хитним случајевима болести, изнемоглости и сахране сиромашних мајстора и њихових чланова породице. Али бедне су

⁶⁶ Исто.

⁶⁷ Држ. арх. Београд, Мин. унутр. дела, 1852, Пф. VII, Р№ 165.

⁶⁸ Држ. арх. Београд, Државни савет, 1856, бр. 22, арх. № 390.

⁶⁹ Арх. гр. Београда, Еснаф терзиско-кројачко-јорганциски, 1867—1872, Ф. III, бр. 131.

⁷⁰ Арх. гр. Београда, Еснаф молерско-фарбарски, 1907, Ф. XXIII, бр. 196.

⁷¹ Посредници на пијаци.

биле потпоре изнемоглим и остарелим члановима. Оне уствари нису претстављале помоћ, већ милостињу: десетина гроша, или по који динар за утеху, пружена кора хлеба изгладнелом и изнемоглом њабрату, члану некада високопоштованог и моћног терзиског, абаџиског, или ма ког другог, еснафа. Покаткад ни то није пружано сиромашним члановима због упропашћене еснафске имовине злоупотребима, проневерама и бесмисленим новчаним издацима приликом славских пирова. А када је тренутна помоћ ишчезла, појављивао се опет убоги еснафски мајстор за милостињу.

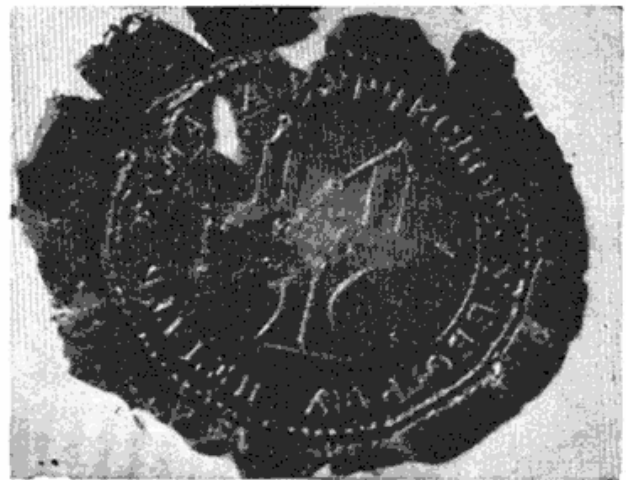
Избледеле молбе сачуване још данас у архивама бивших београдских еснафа, молбе исписане неуким и изнемоглим рукама сведоче о великој беди ових јадника. „Због слабости моје жене и деце, писао је Васа Антоновић 1859 године своје Терзиском еснафу, до најгорег стања сам дошао . . . те сам се принуђеним нашао Еснафа свог најучтивјејше клечећи са сузама молити, да ми три дуката цесарских за неко време да, а како би фамилију своју из нужде и болести подићи могао . . .”⁷² „Некада срећни терзија, вели у својој молби Стеван Крстић 1870 године, сав капитал изгубих и дођох до просјачког штапа”.⁷³ „Молим те као пријатеља, писао је из болнице Гаврило Михајловић еснафском старешини 1893 године, да ме из касе еснафске новчано мало помогнеш, јер сам у највећој оскудици”.⁷⁴ „Најпокорније молим, обратила се обућарском еснафу удова Васе Мијатовића, папуције, да би ми учинили новчану помоћ, пошто сам сада у највећој оскудици и то таковој оскудици да немам ни парче хлеба да се могу захранити и своју душу придржати”.⁷⁵ „Судба је овако хтела, жалио се Милић Арбазановић, бивши обућар, да се данас налазим у Дому сиротињском без ичије помоћи и зато вас молим пружите ми вашу помоћ. . . немојте ме заборавити”.⁷⁶ Такве и сличне

⁷² Арх. гр. Београда, Еснаф терзиско-кројачко-јорганџиски, 1859—1866; Ф. II, бр. 16.

⁷³ Арх. гр. Београда, исто, 1867—1872, Ф. III, бр. 115.

молбе доспевале су једна за другом београдским еснафима у другој половини деветнаестог и почетком двадесетог века.

Ширењем тржишта и јачањем конкуренције, поред имовинске диференцијације у крилу занатлиских мајстора, настају истовремено и дубоке супротности у односима између мајстора с једне и њихових занатских радника с друге стране. Нестао је онај патријархални однос који је некада, још много раније, владао међу њима, однос који се није

Сл. 14 — Печат еснафа ћурчиског, Београд 1900 године

искључиво заснивао на експлоатацији калфи и шегрта од стране мајстора, него је то био, како каже Маркс, „однос мајстора заната, који као такав заузима у корпорацији, а уједно с тим и према њима, виши положај, који се мора базирати на мајсторству у занату”. Угрожени опстанак мајстора изазван свејачим дејством конкуренције, приморава их сада да појачавају експлоатацију над својим занатским радницима, да им смањују награде, продужују радно време и спроводе низ других отежавајућих мера. Положај занатских радника у другој половини деветнаестог века постаје све тежи и несношљивији.

⁷⁴ Арх. гр. Београда, исто, 1873—1899, Ф. II, бр. 124.

⁷⁵ Арх. гр. Београда, Еснаф обућарски, 1858—1894, Ф. XVI бр. 86.

⁷⁶ Арх. гр. Београда, исто, 1906—1910, Ф. XX, бр. 179.

Еснафска уредба ставила је, као што смо напоменули, занатске раднике, шегрте и калфе, под потпуно туторство њихових мајстора. Основна питања радничке заштите, као што је утврђивање радног времена, одређивање минималних надница, хигијенски услови рада и друго, нису ниједном речи поменути у Уредби. Цела „заштита“ сводила се на то, да је мајстор имао за дужност да своје раднике изучава у занату, да их васпитава у еснафском духу и створи од њих добре и ваљане мајсторе, а занатски радници морали су потпуно да се подвргавају њиховој вољи и строгој дисциплини еснафске организације. Извесни прописи Еснафске уредбе односе се на питање отпуштања радника и отпуштања мајстора, али они су највећим делом ишли у корист еснафских мајстора.

Уколико је конкуренција у току деветнаестог века постајала оштрија, утолико је експлоатација занатских радника била све јача и свирепија, са свим својим многобројним варијантама, почев од закулисних и рафинираних метода до непосредног и грубог притиска. Мајстори су предузимали мере да калфама успоре стицање мајсторског звања, а шегртима прелаз у калфенски ред на тај начин што су рок калфенске и шегртске службе уговарали на дуже време него што је било уобичајено, што су после уговореног рока избегавали да ослобађају своје шегрте, а калфама су чинили сметње да приступе мајсторском испиту. У ред мера које су отежавале напредовање занатских радника спадају тешке пробе које су постављане приликом полагања мајсторских и калфенских испита, наплаћивање великих такса за прелаз из једног реда у други, одуговлачење са саставом испитне комисије, избегавање од стране еснафског старешине да изда мајсторско или калфенско писмо после положеног испита, обвезивање калфе да после положеног испита ради извесно време и даље код мајстора као најамни радник и тако даље.

Експлоатација занатских радника од стране мајстора огледала се првенствено у ниским надницама, у непрестаном опа-

дању реалне најамнине, у застарелом и по облику најтежем искоришћавању радне снаге занатских радника ајлучким системом уговарања службе, у мизерном издржавању шегрта, у закидањима и нередовним исплатама уговорених надница, у многобројним казнама због тобожњег прекршаја уговора о раду или прекршаја прописа Еснафске уредбе, у огромном и покатакд неограниченом радном времену.

Задржаћемо се само на неким од ових облика експлоатације, којима су били изложени београдски занатски радници у току друге половине деветнаестог века.

Из делимично сачуваних шегртских и калфенских протокола београдских еснафа, види се да су шегрти још од своје ране младости, од осам до десет година старости, ступали у службу код занатлиских мајстора под врло неповољним условима. Шегрти су радили или потпуно бесплатно, или су за свој рад добијали извесно издржавање у храни, одећи, обући и томе слично, или су штавише њихови родитељи морали да плаћају мајсторима извесну суму за обучавање у занату. Рок шегртске службе трајао је три или више година, и за то време, врло често физички злостављани, шегрти су морали поред заната да раде разне послужне послове у мајсторовој кући неограничено време. Еснафска уредба није правила разлику између ове две врсте посла, већ их је стављала, у погледу важности, у исту категорију, додајући само толико, да ће ти послови зависити од погодбе или „чиме се ученици обично занимају”. Познато је да је Вук Ст. Карацић описао живот шегрта онакав какав је био у његово доба. „Шегрти су у нас, вели Вук, као прави робови. . . Кад шегрт дође на занат, мајстор му између осталог наука каже и то да није само занат н.п. код терзија скројити и сашити хаљину, него да је занат и ватру наложити и јело зготовити итд.”⁷⁷ Радећи све ове послове, шегрт је морао у свакој при-

⁷⁷ Вук Ст. Карацић, *Српски Рјечник*, 1852, 835, под »Шегрт«.

лици бити послушан и покоран не само према мајстору, него и према мајсторици, па чак и према калфама којима је такође био потчињен. За најмању грешку бивао је кажњаван, батинан, покатак и отпуштан, ако је то ишло у корист еснафског мајстора. У ретким приликама, када је шегрту успевало да од мајстора „украде“ који сат слободе за своју разоноду, био је под строгом примотром својих претпостављених.⁷⁸

После истека уговореног рока морао је шегрт, ако је желео да се ослободи тешког шегртског живота, да полаже калфенски испит пред члановима испитног одбора, то јест пред члановима сличним његовом мајстору, округлим и незајажљивим људима, претставницима највишег реда еснафске хијерархије и заштитницима класних интереса еснафске буржоазије. Сталешки карактер еснафа овде се често испољавао. Док мајсторски синови често нису ни полагали калфенски испит, већ је било довољно да њихови оцеви писмено обавесте старешину еснафа да су деца „изучила“ занат, или да се формално подвргну испиту, колико да се задовоље еснафски прописи, дотле су синови бедних и „неугледних“ родитеља морали да прођу кроз оцену чланова испитног одбора. Тек по положеном испиту стицали су право на прелаз у калфенски ред.

Звање калфе повлачило је за занатског радника много веће тешкоће, јер је калфа претстављао непосредну конкурентну опасност за мајстора, једном када преброди напоран калфенски стаж. Због ове околности, као и због тога што су многе калфе крајем деветнаестог и почетком двадесетог века биле укључене у раднички покрет, еснафски мајстори су према њима спроводили још оштрије све прописе Еснафске уредбе у циљу да своје „необуздане“ раднике одрже у покорности. Мајстори су имали

да се боре не само против својих калфи, чији су захтеви за побољшање положаја постајали све већи, него и против огромног броја „бесправних“ калфи који нису били регистровани код еснафа, а радили су занат „на своју руку“ као прави мајстори.

У занатским радионицама, пре јачег радничког покрета у Србији, радно време достигало је врло велике размере. Радило се од раног јутра до касне вечери, без предаха, често без потребног прекида за обед или за кратак дневни одмор. Оно се углавном кретало од 14, 16 до 18 и више часова дневно. „Читав низ таквих заната одржава се, вели Димитрије Туцовић, још једино са 15, 18 и 20, често пута и пуна 24 часа бездушне експлоатације радника“.⁷⁹

Најамнина калфе имала је углавном два уобичајена облика: најамнина од времена и најамнина од комада. Најамнина од времена уговарала се најчешће месечно, тромесечно, полугодишње или годишње. Полугодишња или годишња најамнина, позната под именом „ајлука“, била је распрострањена скоро код свих београдских заната, а највише код оних старих заната који су у току друге половине деветнаестог и почетком двадесетог века постепено опадали као терзиски, абациски, туфекциски, памуклијашки и други стари занати. Средином прошлог века годишњи ајлук терзиских радника износио је 1.800 гроша,⁸⁰ неки су имали много мање, а почетком двадесетог века ајлук је износио од 120—680 динара,⁸¹ што значи да се дневна најамнина кретала од 0,30 до 1.80 динара.

Калфе осталих старих заната имале су сличне најамнине. Крајем деветнаестог века просечна дневна најамнина абациских калфи у Београду износила је 1—2 динара⁸², дунђерских калфи средином прошлог века 10—12 гроша, или годишњи ајлук 500—1.500 гроша,⁸³ опанчарских калфи полугодишњи ајлук 464

⁷⁸ Др Никола Вучо, Положај калфи и шегрта у доба распадања еснафа у Србији, *Историски часопис*, Историски институт Срп. академије наука, књ. II, Београд 1949—1950, 48.

⁷⁹ Димитрије Туцовић, *Изабрани списи*, Београд 1949, стр. 182.

⁸⁰ Арх. гр. Београда, Еснаф терзиско-кројачко-јорганциски, 1844—1858.

⁸¹ Арх. гр. Београда, исто, 1906—1907, бр. 423.

⁸² *Радничке новине*, 1904, бр. 85.

⁸³ Арх. гр. Београда, Еснаф зидарско-тесачки, 1851, 1853—1864, бр. 19.

гроша,⁸⁴ а крајем деветнаестог века око 20 динара месечно,⁸⁵ и тако даље. Висина месечне најамнине берберских калфи комбинована са храном или станом имала је крајем деветнаестог века више варијаната: са станом и храном од 4—30 динара, само са храном од 10—30 динара, само са станом од 30—50 динара, без стана и хране 26—55 динара.⁸⁶ У калфенским књигама Качарско-шмитовско-седларско-сарачког еснафа у Београду стоји убележено да 60 калфи имају погодбе „без одела“, 42 калфе „са оделом“, а за 14 калфи које су дошле у Београд са стране, погодбе гласе „без плате“.⁸⁷

Погодбе по којима су калфе, поред најамнине у новцу, добијале храну или стан, или једно и друго, ишли су у корист мајстора, јер се у тим случајевима део најамнине у новцу знатно смањивао,

Сл. 15 — Печат еснафа књиговезачког, Београд 1900 године

док део у натури није одговарао оној цени коју би калфе добиле да су примале целу најамнину у новцу. Калфе су добијале код мајстора рђаву и недовољну храну, а становале су у радионици или у тескобној момачкој соби иза радионице заједно са шегртима.⁸⁸ Средином прошлог века калфе код Петра Стоја-

новића, терзије у Београду, напустиле су свог мајстора због рђавих хигијенских услова рада.⁸⁹

Еснафски мајстори нису се задовољавали само тиме што су ниским најамнинама експлоатисали своје раднике, већ су честим закидањима, закаснелим исплатама и другим преварама још више погоршавали њихов положај. Калфе су

Сл. 16 — Печат дружине типографских радника, Београд 1902 године

у таквим случајевима ретко када имале заштиту од еснафског старешинства. Старешина је у таквим споровима играо улогу судије, а оптужени мајстор због закидања или неисплате најамнине имао је преимућство, јер се њему као члану еснафа више веровало него калфи, тек почетнику у занатској струци и подређеноме лицу у еснафу. Такви спорови често су искрсавали код Терзиско-кројачко-јорганџиског еснафа у Београду.⁹⁰

Живећи од своје ниске најамнине или бедно издржавани од својих мајстора, изложени честим казнама, оптерећени порезима и присилним еснафским давањима, калфе су у току тешког и напорног калфенског стажа, уколико нису имале какву потпору од својих родитеља, с муком одржавале своју егзи-

⁸⁴ Држ. арх. Београд, Мин. нар. привр., 1852, Пф. VII, Р. 7.

⁸⁵ Радничке новине, 1903, бр. 44.

⁸⁶ Арх. гр. Београда, Књига калфи Еснафа фризерско-берберског, 1903—1906.

⁸⁷ Арх. гр. Београда, Књига калфи Еснафа

качарског од 1851—1911 и Књига за калфе који дођу у Београд од 1852—1903 год.

⁸⁸ Димитрије Туцовић, *нав. дело*, 148.

⁸⁹ Арх. гр. Београда, Еснаф терзиско-кројачко-јорг. 1844—1858, акт. од 30. X. 1855.

⁹⁰ Арх. гр. Београда, исто, 1844—1858, Ф. I, бр. 125; 1859—1866, бр. 5.

стенцију. Није стога чудно што су под таквим околностима напуштале своје мајсторе пре уговореног рока, исто као што су шегрти бежали кад нису више могли да издрже груба мајсторова злостављања. И у том погледу предњачиле су калфе запослене код београдских терзија који су, изгледа, највише вршили притисак на своје занатске раднике.⁹¹

Право на полагање мајсторског испита и на самостално вођење заната у својству мајстора стицао је калфа по пунолетству. Али сад је имао да савлада огромне препреке. Ослобађање калфе за мајстора претстављало је за све чланове еснафа истог заната нову опасност у низу других тешкоћа с којима су еснафски мајстори имали да се боре да би одржали свој привилеговани положај. Ту нову опасност од конкуренције требало је по могућству спречити, или у најгорем случају одложити. У том погледу постојала је међу члановима еснафа потпуна сагласност. Калфа сиромашног стања или у занату средње способности, лакше је пролазио на испиту него онај који је од родитеља имао какву имовину, или је показивао ванредне способности у занату, јер је као такав претстављао за еснафске мајсторе, једном када стекне право на занат, јаку конкурентну опасност. Стога су у већини случајева обдареним или имућнијим калфама чињене огромне тешкоће приликом полагања мајсторског испита.

Уредба о еснафима ишла је и овде на руку еснафским мајсторима. Многе законске формалности које је калфа имао претходно да испуни одуговлачиле су приступ мајсторском испиту. А када је једном приступио томе чину, имао је да савлада највећу тешкоћу. У рукама водећих чланова еснафа мајсторски испит претстављао је моћно средство да се збришу калфине наде о скорашњем мајсторском звању, да се збришу сви они снови због којих је дуги низ година трпео свирепу експлоатацију свог мајстора. У рукама водећих мајстора еснафа било је то најефикасније средство да се

одложи именовање новог члана еснафа, члана који би својом радном способношћу поткопао већ ионако поколебани положај еснафских занатлија.

Многобројни извештаји испитних одбора београдских еснафа о одбијању калфи на мајсторским испитима сведоче о пристрасности, необјективности, нескрупулозности чланова испитних одбора, заштитника својих личних интереса. Многи су документи који својим шаблонским или неспретним образложењима, својим хладним одлукама осуђују калфе на даље, вишемесечно или једногодишње службовање код својих мајстора. Међу овим документима има и

Сл. 17 — Печат еснафа коларског, Београд 1903 године

таквих, из којих се види, да се против појединих калфи, нарочито странаца, спроводила систематска политика одбијања и на другом и на трећем испиту, у циљу, нема сумње, потпуног њиховог лишења мајсторског звања.⁹²

Стално погоршавање положаја занатских радника створило је код њих убеђење да се њиховом пропадању може стати на пут једино енергичним отпором, једино снажном борбом за заштиту својих основних права на живот. Постепено се ширила код њих свест о потреби груписања и удруживања, груписања која би мајсторима показала снагу и решеност да се суровој експлоатацији ставе границе преко којих човечји опстанак

⁹¹ Арх. гр. Београда, исто, 1859—1860, Ф. II, бр. 93; 1867—1892, Ф. III, бр. 62, 93.

⁹² Н. Вучо, нав. дело, 57—60.

не дозвољава прекорачење. Први весници ове борбе јављају се у појединачним или групним напуштањима мајстора, у отступањима занатских радника од тешких најамних уговора који се појављују ту и тамо већ средином прошлог века.⁹³

Прве радничке дружине у Србији, осниване под утицајем идеја Светозара Марковића, биле су установе за узајамно потпомагање својих чланова. Још 1874 године основана је у Београду Дружина типографских радника, а нешто касније појављују се сличне дружине кројачких, браварско-столарских и опанчарских радника.⁹⁴ Постепено радничка удру-

Сл. 18 — Печат еснафа берберског, Београд 1907 године

жења добијају крајем деветнаестог века борбено обележје. Оснивањем Социјал-демократске партије, 1903 године синдикална радничка удружења имају чврћи ослонац и веће могућности за борбу против експлоатације радничке класе. Ствара се разграната мрежа радничких

савеза са централама у Београду и пододборима у главним местима унутрашњости Србије. У радничка удружења и савезе учлањују се све више занатски радници, те они заједно с фабричким радницима постају главна снага покрета.

У огорченој борби која се распламсала почетком двадесетог века, организоване калфе настојале су да са својим мајсторима уреде радне односе путем закључивања тарифних уговора у којима би се утврдили услови рада у погледу радног времена, висине најамнине, права на одмор и тако даље. Као ефикасно средство у тој борби служили су им бојкоти, штрајкови и тарифни покрети против којих су еснафски мајстори у већини случајева остајали немоћни.

Бојкоти, штрајкови и тарифни покрети у Београду нижу се један за другим од краја деветнаестог века. У њима учествују занатски радници разних струка заната: типографски радници 1894 и 1896 године,⁹⁵ столарски радници 1902 године,⁹⁶ књиговезачки радници 1902, 1905, 1906 године,⁹⁷ абаџиски радници 1903 и 1906 године,⁹⁸ сарачки радници 1903 године,⁹⁹ браварски радници 1903 године,¹⁰⁰ златарски радници 1904 године,¹⁰¹ тесарски радници 1905 године,¹⁰² каменорезачки радници 1905 године,¹⁰³ обућарски радници 1906, 1908 и 1909 године,¹⁰⁴ кројачки радници 1905 и 1908 године,¹⁰⁵ молерско-фарбарски радници 1905 године,¹⁰⁶ опанчарски радници 1906, 1907 и 1908 године у вези тарифних уговора,¹⁰⁷ терзиски радници 1906 године,¹⁰⁸ пекарски радници 1906, 1908 и 1909 године,¹⁰⁹ месарски радници 1906 године,¹¹⁰ типографски радници

⁹³ Арх. гр. Београда, Еснаф терз.-кројачко-јорг., 1854—1858, акт од 30. X. 1851.

⁹⁴ Драгиша Лапчевић, *Положај радничке класе и синдикални покрет у Србији*, Београд 1928, 133.

⁹⁵ *Социјал Демократ*, 1896, бр. 7.

⁹⁶ *Радничке новине*, 1902, бр. 20, 21, 23.

⁹⁷ *Исто*, 1902, бр. 46; 1905, бр. 103; 1906, бр. 26.

⁹⁸ *Исто*, 1903, бр. 32, 33, 46, 51, 57, 70; 1906, бр. 56, 110.

⁹⁹ *Исто*, 1903, бр. 14.

¹⁰⁰ *Исто*, 1903, 27, 44.

¹⁰¹ *Исто*, 1904, 4, 5, 7.

¹⁰² *Исто*, 1905, 29, 42.

¹⁰³ *Исто*, 1905, 54, 58, 67, 72.

¹⁰⁴ *Исто*, 1905, 22, 23, 28, 29, 32; 1907, 32, 34, 40, 41, 45; 1909, 101, 102, 119, 128, 138.

¹⁰⁵ Арх. гр. Београда, Књига еснафа кројачког у Београду, 703—705. — *Радничке новине*, 1905, 31; 1908, 31.

¹⁰⁶ *Радничке новине*, 1905, 67, 69, 86.

¹⁰⁷ *Исто*, 1906, 46; 1907, 56; 1908, 45, 84.

¹⁰⁸ *Исто*, 1906, 102.

¹⁰⁹ *Исто*, 1906, 3, 103; 1908, 49; 1909, 20, 27, 30, 68.

¹¹⁰ *Исто*, 1906, 138.

1907 и 1908 године,¹¹¹ лимарски радници 1908 године,¹¹² берберски радници 1908 године¹¹³ и тако даље.

Еснафски мајстори морали су да признају да све већи отпор њихових калфи озбиљно угрожава привилеговани положај који је мајсторима гарантовала Еснафска уредба. У том погледу значајна је изјава старешине Молерско-фарбарског еснафа у Београду, дата на годишњој скупштини еснафа 1906 године: „Уколико је већа попустљивост од стране мајстора, утолико је већи терор наступио од стране радника. Занети победом, они чине јак притисак на своје мајсторе, тако да данас сваки мајстор са страхом предузима веће послове, или се евентуално мора покорити вољи радника, и на тај начин добија се облик — да је данас радник господар посла и рада, а мајстор вршилац његове воље...”¹¹⁴

Еснафска буржоазија, заплашена штрајкашким валовима, морала је да чини занатским радницима уступке на тај начин што је скраћивала радно време, побољшавала наднице, признавала радничке организације. Али ти уступци били су покатакрат краткотрајни, јер су их мајстори изигравали.

Још онда када су радничка удружења у већем броју оснивана, настала је дивља хајка на организоване калфе. Мајстори им нису давали посла, или су их избацивали из службе, уколико радници нису хтели да се одрекну својих удружења. Подмићивали су дезертере, шпијуне, штрајкбрехере, једном речи издајнике радничке класе. Да би онемогућили рад каквом радничком удружењу, еснафски мајстори оснивали су послодавачке савезе, називали су их „картелима”, „клубовима” — обвезивали су чланове тих савеза да не смеју давати робу, или поруцбине, организованим калфама, прописивали су заједничке тарифе са максималним надницама и радним временом. Али ни то није било довољно. Имућним еснафским мајстори-

ма била је потребна подршка и тадашње индустријске буржоазије у Србији. Заједничким снагама требало је стати на пут штрајковима, срушити радничке организације, чинити сметње даљем развоју радничког покрета. На збору београдских занатлија и индустријалаца одржаном јуна 1906 године у Београду донета је заједничка резолуција уперена првенствено против радничких штрајкова. Али ни овај отпор послодаваца није могао да ослаби борбени полет занатских радника за извојевање својих права.¹¹⁵

Еснафски режим установљен Уредбом од 1847 године укинут је Законом о радњама 1910 године. Закон је правно констатовао нестанак једног режима који је већ одавно изгубио своју важност. На место старих еснафа, Закон о радњама установио је принудне варошке или среске еснафе и окружне еснафске управе на челу за Занатском комором као највишим претставником ових професионалних организација. Нови еснафи постали су локалне административне јединице за све занате у општој професионалној организацији занатске струке. Овако постављени, нови еснафи имали су много ширу делатност по општим питањима занатства од ранијих еснафа скучених својим уским професионалним интересима. Но и поред ове реформе, задржана је и даље у суштини еснафска организација занатства са многим својим ранијим негативним странама. Штитећи интересе еснафске буржоазије, држаоци власти у Србији нису желели потпуно да раскину са ранијом еснафском традицијом.

Ни нови еснафски систем није могао да заштити занатлије од све јачег дејства капиталистичке конкуренције. Стога се и супротности између занатских мајстора и радника продубљују, борба занатских радника за свој опстанак се појачава и добија све оштрије облике у току даљег развоја капитализма у Србији.

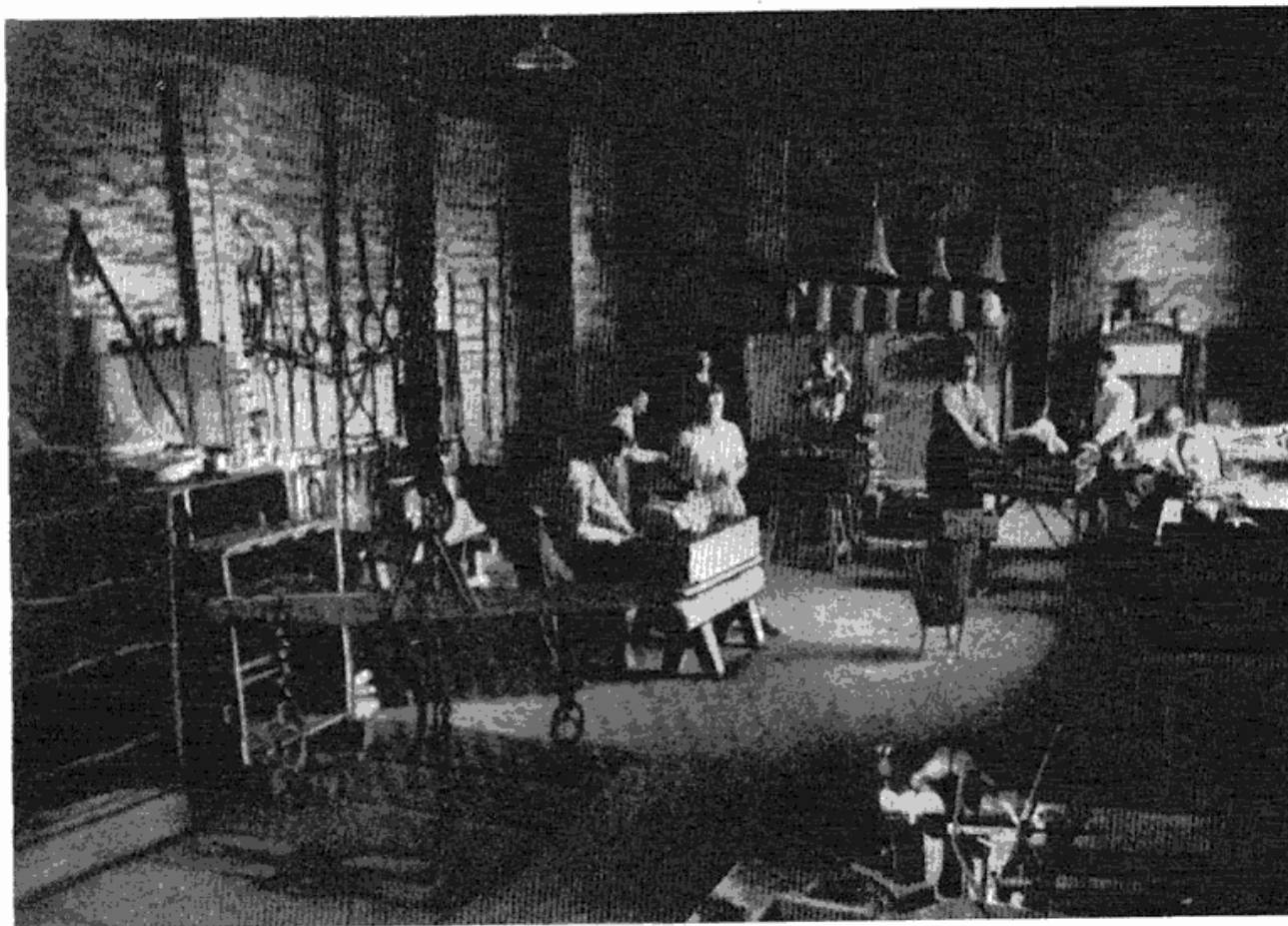
¹¹¹ Књига записника Дружине типографских радника, 2. II. 1907.

¹¹² Радничке новине, 1908, 44, 51, 57.

¹¹³ Исто, 1908, 76.

¹¹⁴ Арх. гр. Београда, Еснаф молерско-фарбарски, 1861—1911, бр. 161.

¹¹⁵ Н. Вучо, нав. дело, 76, 78.

Сл. 19 — Прва вештачко-уметничка ливница метала, звона и бронзаних ликова Властимира К. Ђорђевића, основана у Београду 1906 године. Репродукција из албума оригиналних фотографија Библиотеке града Београда

LES CORPORATIONS DE MÉTIERS À BELGRADE AU XIXe SIÈCLE

N. VUČO

Après la suppression du régime féodal ottoman, en Serbie se forment des nouvelles relations sociales et économiques qui ont eu une grande influence sur le changement de l'ancien régime corporatif institué dans les siècles passés par les Turcs. Avec la pénétration relativement rapide de la culture européenne et les changements profonds survenus dans la vie des habitants, le commerce commence à prospérer, les métiers à se moderniser et le marché intérieur à s'élargir. Dans ces conditions, la concurrence devenait plus forte et plus dangereuse qu'auparavant. La nécessité exigeait le maintien des corpo-

rations de métiers et du commerce, mais avec une organisation qui répondait à la situation nouvelle dans laquelle se trouvait la Serbie au milieu du XIXe siècle. Défendant les intérêts de la bourgeoisie encore jeune dans son épanouissement, l'Etat était obligé d'instituer un pareil régime corporatif protecteur en 1847 qui dura en Serbie jusqu'à son abolition en 1910, quand les corporations eurent complètement perdu leur raison d'être.

L'organisation corporative instituée en 1847, donnant de nombreux privilèges aux artisans et commerçants, avait également pour but de limiter la concurrence qui de-

venait au cours de la deuxième moitié du XIXe siècle de plus en plus dangereuse pour les artisans et les commerçants. Une des plus fortes était sans doute la concurrence des artisans étrangers, spécialement autrichiens, et à côté d'elle l'activité des marchands étrangers, l'importation des objets fabriqués, le colportage, les foires, les métiers villageois et même l'industrie nationale qui commençait à la fin du XIXe siècle à se développer. Dans ces circonstances l'organisation corporative, en contradiction avec le développement des relations capitalistes dans le pays, devenait inutile et même néfaste, de telle sorte qu'elle se trouvait en complète désagrégation.

Belgrade comme ville principale et centre de la vie économique du pays, avait le plus grand nombre des corporations. C'est dans cette ville que les métiers souffraient le plus de la concurrence. Dans le but de maintenir leurs privilèges corporatifs, les artisans de Belgrade ont déployé une lutte acharnée contre toutes les formes de la concurrence, mais cette lutte au cours du XIXe siècle est restée vaine.

Les effets de la concurrence ont produit

des changements profonds chez les artisans corporatifs au point de vue de leurs relations sociales. En face d'un groupe relativement restreint d'artisans riches, se trouvait un grand nombre d'artisans sans moyens d'existence et obligés de chercher d'autres moyens de subsistance. La prolétarianisation des artisans au cours de la deuxième moitié du XIXe siècle était en plein cours. Ne pouvant combattre la concurrence, les maîtres-artisans renforçaient l'exploitation de leurs ouvriers, réduisant leurs appointements en prolongeant la durée du travail. La situation de ces ouvriers devenait à la fin du XIXe et au début du XXe siècle excessivement difficile. La résistance devenait inévitable. Les compagnons forment au début des associations d'aide mutuelle qui se transforment rapidement en véritables organisations syndicales ayant pour but de protéger et de réaliser les revendications de la classe ouvrière. A Belgrade de nombreuses grèves se multiplient. Ce mouvement a porté les derniers coups à l'organisation des corporations de métiers à Belgrade ainsi que dans les autres villes en Serbie.

Illustrations dans le texte:

- Fig. 1 — Estampille de la corporation des pantouffliers, Belgrade 1844
- Fig. 2 — Estampille de la corporation des artisans d'opanaques, Belgrade 1844
- Fig. 3 — Estampille de la corporation des tailleurs, Belgrade 1852
- Fig. 4 — Estampille de la corporation des menuisiers et serruriers, Belgrade 1899
- Fig. 5 — Estampille de la corporation des charrons et des selliers, Belgrade 1861
- Fig. 6 — Estampille de la corporation des épiciers, Belgrade 1862
- Fig. 7 — Estampille de la corporation des verriers, Belgrade 1897
- Fig. 8 — Estampille de la corporation des horlogers, Belgrade 1885
- Fig. 9 — Estampille de la corporation des sucriers et liquoristes, Belgrade 1893
- Fig. 10 — Estampille de la corporation des maçons et des charpentiers, Belgrade 1894
- Fig. 11 — Estampille de la corporation des artisans d'opanaques, Belgrade 1896
- Fig. 12 — Estampille de la corporation des ramoneurs, Belgrade 1895
- Fig. 13 — Estampille de la corporation des forgerons et des maréchaux-ferrants, Belgrade 1899
- Fig. 14 — Estampille de la corporation des fourreurs, Belgrade 1900
- Fig. 15 — Estampille de la corporation des relieurs, Belgrade 1900
- Fig. 16 — Estampille de la corporation des imprimeurs, Belgrade 1902
- Fig. 17 — Estampille de la corporation des charrons, Belgrade 1903
- Fig. 18 — Estampille de la corporation des coiffeurs, Belgrade 1907
- Fig. 19 — Première fonderie artistique des métaux, des cloches, des figures en bronze, de Vlastimir K. Djordjević, fondée à Belgrade, en 1905.
(De l'Album contenant les photographies originales, propriété de la Bibliothèque de la Ville de Belgrade)